ԲԱԹՈՒՄԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՈՊՈՒՏՆ ՈՒ ՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ Ա. ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆԻ ՍԿԶԲՈՒՄ 1914Ի ԱՇՆԱՆ (ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ)

ՌՈՒԲԷՆ ՍԱՀԱԿԵԱՆ
rubensahakyan58@gmail.com

1914 *Հոկտեմբերի* 16*ի լոյս* 17*ի գիշերը սկսւում են մարտական գործողութիւնները ռուս-թուրքական ռազմաճակատում։ Օսմանեան Կայսրութեան զինուած ուժերի անսպասելի յարձակումը անակնկալի է բերում Կովկասեան բանակի ռուսական հրամանատարութեանը։ Հակառակորդն օգտւում է այն հանգամանքից, որ Կովկասից ռուսական հրամանատարութիւնը ռուս-աւստրիական ռազմաճակատ էր տեղափոխել իր ուժերի երկու երրորդը*[1]*։ Անկասկած, թուրքական հետախուզութիւնը տեղեակ էր Կովկասից նման մեծաթիւ ուժերի տեղափոխման մասին։ Պատերազմի նախօրեակին, ինչպէս ցոյց տուեցին յետագայ իրադարձութիւնները, թուրքերին յաջողուել էր կազմակերպել արդիւնաւէտ սահմանամերձ գործակալական ցանց*[2]*։*

Դեռեւս 1911 *Ապրիլի* 22*ի զեկուցագրում Թիֆլիսի Նահանգային Ժանդարմական Վարչութեան պետ, գնդապետ Ի. Ի. Պաստրիւլինը*[3]*, յենուելով գործակալական տուեալների վրայ, ղեկավարութեան ուշադրութիւնն էր հրաւիրել Կովկասի նորաբաց, այսպէս կոչուած «Նոր Մեթոդական Ուսումնարաններ»ի գործունէութեան վրայ։ Այդ ուսումնական հաստատութիւնները գործում են մահմեդական լուսաւորչական եւ բարեգործական ընկերութիւնների հովանաւորութեան ներքոյ։ Ուսումնարաններում, ի տարբերութիւն պետական դըպրոցների, դասաւանդումը տարւում էր թուրքերէն եւ արաբերէն լեզուներով։ Դասաւանդուող առարկաներից էր նաեւ «Թուրքիայի Պատմութիւն»ը։ «Նոր Մեթոդական Ուսումնարաններ»ի նպատակն էր՝ հասնել նրան, որ կովկասեան մահմեդականներն ունենան ընդհանուր լեզու թուրքերի հետ, իմանան «մեծ եղբօր» բարքերն ու սովորոյթները, «եւ հոգով ու մարմնով դառնան թուր-քեր»։ Հետաքրքիրն այն է, որ այդ ուսումնական հաստատութիւնները գոր-ծում էին առանց որեւէ պետական հսկողութեան*[4]*։*

Բացի «ուղեղների լուացումից», թուրքական հետախուզութիւնը դիմում էր նաեւ որոշակի այլ միջոցների։ 1911*ին լայն ծաւալ է ստանում Օսմանեան Կայսրութիւնից Անդրկովկաս զէնքի գաղտնի առաքումը։ Զէնքը հիմնականում գերմանական եւ աւստրիական արտադրութեան էր։ Զէնքն ու զինամթերքը հիմնականում «ներմուծւում» էր Սեւծովեան Սուխումիի, Փոթիի եւ Բաթումի նաւահանգստներով։ Կարելի է ենթադրել, որ նման աշխուժացումը պայմանաւորուած էր* 1911*ին Թիֆլիսում գերմանական նոր փոխ-հիւպատոսի՝*

Վերնէր Ֆոն Շուլենբուրգի[5] նշանակմամբ։ Նա տաղանդաւոր հետախոյզ էր եւ գործում էր ունենալով դիւանագիտական անձեռնմխելիութիւն։ 1912ին գրեթէ կրկնապատկւում է Թիֆլիսի գերմանական հիւպատոսութեան կազմը, իսկ Թաւրիզում հիմնւում է գերմանական արտաքին հետախուզական կենտրոն։ Այս երկու հաստատութիւնները սերտօրէն համագործակցում են միմեանց հետ[6]։

Տարածաշրջանում զէնքի նման քանակի յայտնուելը անհանգստացնում է Կովկասեան Ռազմական Օկրուգի Շտաբի պետ, գեներալ Ն. Ն. Եուդենիչին։ Նա իր մտահոգութիւնն է յայտնում Կովկասի փոխարքայ Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովին, նշելով, որ զէնքի մեծ մասը մնում է Բաթումի Նահանգի մահմեդականների մօտ, իսկ մնացածն ուղարկւում է Կովկասի այլ շրջաններ[7]։

Ռուսական իշխանութիւնների ձեռնարկած հետախուզական գործողութիւնների շնորհիւ յաջողւում է որոշ չափով սահմանափակել զէնքի անօրինական ներկրումը Անդրկովկաս, յատկապէս Բաթումի Նահանգ եւ Կարսի Մարզ, սակայն չի յաջողւում ամբողջութեամբ արգելել Թուրքիայից ներկրուող զէնքի մուտքը Ռուսական Կայսրութիւն։ Դրա վկայութիւնն են հանդիսանում 1914 Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր ամիսներին Բաթումի Նահանգում եւ Կարսի Մարզում տեղի ռուսահպատակ մահմեդականների՝ աջարների եւ թուրքերի կազմակերպած լայնածաւալ հակակառավարական գործողութիւնները, ընդհուպ մինչեւ ռուսական զօրքերի դէմ մղած մարտերը։

1914 Հոկտեմբերի 16-17ի թուրքական յարձակումից յետոյ ռուսական ոստիկանութիւնը ձերբակալում է որոշ թուով գերմանական գործակալների։ Սակայն, ռուսական իշխանութիւններին չի յաջողւում ամբողջապէս արմատախիլ անել հակառակորդի կազմակերպած գործակալական ցանցը[8]։

Կարելի է ենթադրել, որ նման գործելակերպով Թուրքիան եւ Գերմանիան փորձում էին Կովկասում նախապատրաստել «հինգերորդ շարասիւն»[9], որն իր համար ցանկալի պահին պէտք է գործէր։ Դա յատկապէս ակնառու երեւաց ռուս-թուրքական պատերազմի առաջին փուլում՝ 1914 Նոյեմբեր եւ Դեկտեմբեր ամիսներին, երբ Բաթումի Նահանգում եւ Կարսի Մարզում բնակուող ռուսահպատակ մահմեդականների զգալի մասը միացաւ հակառակորդին եւ մասնակցեց մարտական գործողութիւններին եւ տեղի քրիստոնեաների՝ գլխաւորապէս հայերի կողոպուտին եւ սպանութիւններին։

Իր հերթին, ռուսական հրամանատարութեան հետախուզական ծառայութիւնը, որը բացառապէս յենւում էր սահմանային գործակալական ցանցի վրայ, անուշադրութեան է մատնում ռազմավարական հետախուզութիւնը։ Այդ իսկ պատճառով ռուսական հրամանատարութիւնը տեղեակ չէր հակառակորդի զօրքի՝ դէպի սահման կուտակման մասին։ Նշենք, որ սահմանամերձ գործակալական ցանցը պատերազմի առաջին իսկ օրից կազմալուծուեց եւ ռուսներին բաւականին երկար ժամանակ պահանջուեց վերականգնելու ռազմաճակատային գործակալական ցանցը[10]։ Ի տարբերութիւն ռուսների, թուրքական ինչպէս նաեւ գերմանական հետախուզութիւնները, աշխուժ գործունէութիւն էին ծաւալել ոչ միայն ռուսական սահմանամերձ շրջաններում, այլեւ Կովկասի տարբեր գաւառներում։

Ռուս-գերմանական հակասութիւնների յետագայ խորացումն է՛լ աւելի է աշխուժացնում գերմանական հետախուզութեան գործունէութիւնը Կովկա-

սում։ Գերմանացի հետախոյզներն աւելի աշխուժ գործունէութիւն են ծաւալում յատկապէս մահմեդական եւ վրացի բնակչութեան շրջանում։ Նրանց աշխատանքները դառնում են աւելի նպատակասլաց եւ գործուն։ Գերմանացիներին յաջողւում է ստեղծել գործակալների լաւ գաղտնիացուած ցանց։ Հետախուզութեան գործունէութիւնը համակարգում էր Թիֆլիսի գերմանական հիւպատոսարանը։ Վերջինս գործում էր Էրզրումի (Կարին) հիւպատոսարանում հիմնուած ռեզիդենտուրայի[11] հետ համատեղ[12]։

Ռուսական իշխանութիւնները պատերազմի նախօրեակին անուշադրութեան են մատնում Կարսի Մարզում թուրք գործակալների յաճախակի յայտնուելը։ Ճիշտ է, Էրզրումի ռուսական գլխաւոր հիւպատոսարանը զգուշացրել էր այդ մասին, սակայն ոստիկանութիւնը ինչպէս հարկ է՝ հետաքննութիւն չէր կատարել։ Հիւպատոսարանը նոյնիսկ նշել էր նրանց հնարաւոր երթեւեկութեան ուղին[13]։ Կարելի է ենթադրել, որ նման գործելակերպը նպատակ ունէր ոչ միայն դրամական միջոցներ հայթայթել, այլեւ պարզել կողմնակիցների կամ համակիրների մօտաւոր թիւը, ինչպէս նաեւ հնարաւորութեան դէպքում ստանալ անհրաժեշտ հետախուզական տեղեկութիւններ։ Բացի այդ, արտասահմանից ստացւում են զանազան կառավարական ծառայողների եւ սպաների անուններով նամակներ, ուր ուղղակի առաջարկւում է դրամական պարգեւի դիմաց զբաղուել լրտեսական գործունէութեամբ[14]։

Գերմանական հետախուզութիւնն աշխատում էր Անդրկովկասի բնակչութեան շրջանում կազմակերպել ոչ միայն հետախուզական ցանց, այլեւ խափանարարական ստորաբաժանումներ, որոնք պատերազմի ժամանակ պէտք է խափանէին ռուսական զօրքերի թիկունքի կանոնաւոր աշխատանքը[15]։ Գերմանական հետախուզութիւնը գործում էր Անդրկովկասում հաստատուած գերմանական զանազան ընկերութիւնների, ինչպէս օրինակ «Զինգէր»ի, «Դոյչէ Բանկ»ի արտասահմանեան մասնաճիւղերի, միջոցով։

Պատերազմի նախօրեակին հակառակորդին յաջողուել էր կազմակերպել սահմանամերձ գործակալական ցանց եւ զինուած խմբեր։ Այդ էր պատճառը, որ թուրքական յարձակումը եւ Բաթումի Նահանգում ու Կարսի Մարզում բռնկուած խռովութիւնները ռուսների համար անսպասելի էին։ Յետագայ իրադարձութիւններն յստակ ցոյց են տալիս, որ թուրքական յարձակումը եւ Բաթումի Նահանգի եւ Կարսի Մարզի մահմեդականների զգալի մասի զինուած խռովութիւնը գրեթէ միաժամանակ էր։ Դա վկայում է համաձայնեցուած գործողութիւնների մասին։ Այսինքն՝ կար նախնական պայմանաւորուածութիւն։

Օսմանեան եւ գերմանական արտաքին եւ ներքին գործակալների գործունէութեան շնորհիւ անսպասելի, ծրագրաւորուած եւ յաջող հարուածներից մէկը հասցուեց ռուսական պաշտպանութեան առաւել խոցելի տեղամասին՝ Բաթումի Նահանգին։ Սեւծովեան Խոպի մօտ ծովային ռազմանաւերից ափ է հանւում գերմանական բանակի կապիտան (մայոր) Շտանգէի հրամանատարութեան ներքոյ գործող ջոկատը (երկու գունդ)։ Նրա ենթակայութեան ներքոյ գործում էր ռուսահպատակ մահմեդական վրացիներից կազմուած 300 հոգուց բաղկացած կամաւորական ջոկատը։ Նրանց հրամանատարն էր Լէօ Կերեսելիձէն[16]։ Մարտական գործողութիւնների յետագայ ընթացքում թուրքական հրամանատարութիւնը Բաթումի շրջանը օգտագործում էր խափանարարական-հետախուզական խմբեր ափ հանելու համար։ Այսպէս, Սարիղամիշեան գործո-

ղութեան (1914 Դեկտեմբերի 9ից (22ից) 1915 Յունուարի 4ը (17ը) զուգընթաց, հակառակորդը փորձում էր խափանել Կովկասեան բանակի մատակարարումը։ Դեկտեմբերի 5ին, ծովով, Ակերմանի մօտ ափ իջեցուեց 24 թուրքերից կազմուած խափանարար հեծելաջոկատը։ Նրանց յանձնարարուած էր շարքից հանել Բենդէրի-Ռէնի երկաթգիծը եւ յարձակուել շրջակայ գիւղերի վրայ, նպատակ ունենալով խուճապ առաջացնել։ Հեծելաջոկատը, սակայն, կարճ ժամանակ անց յայտնաբերուեց եւ կալանաւորուեց[17]։ 1916 Մայիսի 31ին գերմանական U-38 սուզանաւը, Բաթումից 45 մղոն հիւսիս, ափ է իջեցնում երեք չերքէզի։ Նրանց յանձնարարուած էր խափանարարական գործողութիւններ կատարել Վրաստանում՝ խափանելով ռուսական զօրքի կանոնաւոր մատակարարումը[18]։ Նման գործողութիւններ կատարւում են նաեւ յետագայում, սակայն որեւէ էական յաջողութիւն չեն ունենում։

Գերմանական եւ թուրքական հետախուզութիւնների գործակալները գործում էին այս կամ այն բարեգործական կազմակերպութիւններում[19], ինչպէս օրինակ Բաքուի Մահմեդական Բարեգործական Ընկերութիւնում (ԲՄԲԸ)։ Դա հնարաւորութիւն էր տալիս նրանց պատերազմից տուժած մահմեդական բնակչութեանն «օգնութիւն» ցուցաբերելու անուան տակ լինել ռազմաճակատի տարբեր տեղամասերում, վերականգնել մարտական գործողութիւնների ընթացքում խաթարուած կապը, տալ հրահանգներ եւ հաւաքել հետախուզական բնոյթի տեղեկութիւններ։

Ռուսական հրամանատարութիւնը Օլթիի ուղղութեամբ տեղակայել էր գեներալ Ն. Մ. Իստոմինի ջոկատը, որի կազմում էր Հայկական Դ. Կամաւորական Խումբը Քեռու (Արշակ Գաւաֆեան)՝ հրամանատարութեամբ։ Այս ջոկատը 1914 Հոկտեմբերի 26ին եւ 27ին փորձում է խորանալ հակառակորդի տարածքում, սակայն ապարդիւն։

Թուրքական լայնածաւալ յարձակումը հարկադրում է գեներալ Իստոմինին նահանջել Օլթիից՝ Արդահան։ Հարուածը հասցնում են Կոստանդնուպոլսեան Ա. բանակային կորպուսի զօրամասերը[20] եւ գերմանական բանակի կապիտան Շտանգէի ջոկատը, որը բաղկացած էր Կոստանդնուպոլսեան Ա. բանակային կորպուսի Է. եւ Ը. գնդերից ու երկու մարտկոցից։ Վերջինս Սարիղամիշի գործողութեան ընթացքում, ետ մղեց գեներալ Գենիկի Կուբանեան Գ. Պլաստունեան Բրիգադին[21] եւ 1914 Դեկտեմբերի 12ին գրաւեց Արդահանը։ Այս ուղղութեամբ ռուսական հրամանատարութիւնը կենտրոնացրեց գեներալ Պ. Պ. Կալիտինի Սիբիրեան Կազակային Բրիգադը։ Օլթիի ջոկատին աջակցելու նպատակով, առաջացաւ գեներալ Վ. Դ. Գաբաեւի (Վասիլի Գաբաշվիլի) Կովկասեան Գ. Հրաձգային Բրիգադը[22]։ 1914 Դեկտեմբերի 25ի ռուսական ռազմա-կան տեղեկագրում յայտնւում է, որ Խուլա գիւղի շրջակայքում գործում են մօտ 600, իսկ Ներքին Մարադիդ գիւղի մօտ, շուրջ 500 չեթէ[23]։

1915 Յունուարի 17ի զեկուցագրում, Կովկասի փոխարքայի քաղաքացիական գծով օգնական Ն. Լ. Պետերսոնը գտնում է, որ պատերազմի առաջին փուլում՝ Դեկտեմբեր եւ Յունուար ամիսներին, հակառակորդի յաջողութիւնները զգալիօրէն պայմանաւորուած էին Կարսի Մարզի եւ Բաթումի Նահանգում ռուսահպատակ մահմեդականների՝ գլխաւորապէս թուրքերի եւ ալարացիների խռովութեամբ։ Ըստ հաւաստի տեղեկութիւնների, ռուսահպատակ մահմեդական բնակչութիւնը, մինչեւ մարտական գործողութիւնների սկսելը ռուս-

թուրքական ռազմաճակատում, աշխուժ յարաբերութիւններ է ունեցել հակառակորդի հետ։ Դա յատկապէս վերաբերում է Ներքին Աջարիայի[24] եւ Բաթումի Մարզի բնակչութեանը։ Նրանց աջակցութեամբ թուրքական ստորաբաժանումներին յաջողւում է անցնել Մուրգուլիի լեռնանցքը եւ գրաւել Արդուինը, ապա համանուն օկրուգը։ Մահմեդական բնակչութիւնը հակառակորդին ապահովել է օթեւանով, պարէնով եւ կամաւորագրուել թուրքական զօրքերին։

Պետերսոնը գտնում է, որ դաւաճանների նկատմամբ պէտք է կիրառուեն ամենախիստ պատիժները, քանի որ խռովարարների գործողութիւնները կարող են օրինակ հանդիսանալ Անդրկովկասի մահմեդականներով բնակեցուած դաւառների բնակիչների համար։ Նա, սակայն, աւելացնում է, որ Անդրկովկասի մահմեդականներն իրենց գործողութիւններով որեւէ վտանգաւոր քայլեր չեն կատարել։ Բացի այդ, նրանք այնքան էլ հակուած չեն միանալու «սրբազան պատերազմ»ի կոչին։ Սակայն, դա չի նշանակում, որ նրանք ամբողջապէս օրինապահ կը լինեն ողջ պատերազմի ընթացքում։ Թուրքական զէնքի յաղթանակի դէպքում մահմեդական որոշ ցեղեր անպայման կը միանան հակառակորդին։ Ուստի, Պետերսոնը գտնում է, որ հակառակորդին աջակցող անձինք անպայման պէտք է պատժուեն, որպէսզի դա սթափեցնող ազդե-ցութիւն ունենայ թուրքերի հետ համագործակցելու ցանկութիւն ունեցող ռուսահպատակ մահմեդականների վրայ[25]։

Պետերսոնի նման վերաբերմունքը հասկանալի է։ Այդպիսով, փոխարքայութիւնը ցանկանում է իր սկզբնական անյաջողութիւնները բարդել ռուսահպատակ խռովարար մահմեդականների վրայ։ Զեկուցագրից հետեւում է, որ Կովկասեան բանակի ռազմաճակատի աջ թեւում անյաջողութիւնների հիմնական պատճառը՝ մահմեդական բնակչութեան բարձացրած ապստամբութիւնն էր։ Ինքնին հասկանալի է, որ թուրքական առաջխաղացմանը մեծապէս նպաստել է աջար եւ թուրք բնակչութեան մի մասի բարձրացրած խռովութիւնը, սակայն դա չէր կարող լինել այն հիմնական պատճառը, որի հետեւանքով ռուսները հակառակորդին թողեցին Բաթումի Մարզի մեծ մասը։ Պետերսոնը հիմնական մեղքը բարդելով ռուսահպատակ մահմեդական բնակչութեան՝ թուրքերի եւ աջարների վրայ, փորձում է քողարկել պատերազմի նախօրեակին եւ սկզբնական փուլում թոյլ տուած սխալները։

Զեկուցագրում չի նշւում, թէ որքա՞ն էր հակառակորդի կողմն անցած ռուսահպատակ մահմեդականների թիւը եւ արդեո՞ք ապացուցուած էր նրանց մասնակցութիւնը խռովութեանը։ Հնարաւոր է, որ նրանց թւում եղել են նաեւ այնպիսիք, որոնք որեւէ մասնակցութիւն չեն ունեցել խռովութիւններին։ Հաւանաբար, այդ կարգի բնակչութիւնը զգուշանալով ռուսական իշխանութիւնների հնարաւոր պատժիչ գործողութիւններից՝ որոշել էր հեռանալ թուրքական բանակի հետ։ Կարելի է նաեւ ենթադրել, որ թուրքերը նահանջելիս հարկադրել են նրանց իրենց հետ հեռանալ։ Իհարկէ, սա վերաբերւում է նրանց, ովքեր մասնակցել էին հայերի դէմ ծաւալուած խժդժութիւններին։

Պետերսոնը միաժամանակ յայտնում է, որ խռովութեանը մասնակցած անձանց վերաբերեալ կան տուեալներ, որոնք, սակայն բաւարար չեն նրանց քրէօրէն հետապնդելու եւ դատարան յանձնելու համար։ Կովկասեան բանակի գլխաւոր հրամանատար, գեներալ Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովի հրամանով նման անձինք պէտք է արտաքսուեն Խարկովի, Կուրսկի, Ռիազանի, Օրիոլի եւ Նիժնի

Նովգորոդի նահանգները։ Պետերսոնը նշում է, որ այդ որոշման մասին ստացուել է Ներքին Գործերի Նախարարութեան նախնական համաձայնութիւնը[26]։

Ելնելով վերը նշուածից, Պետերսոնը առաջարկում է.-

1. Բաթումի Նահանգը եւ Կարսի Մարզը վերաբնակեցնել ռուսներով։
2. Բռնագրաւել թուրքերի հետ համագործակցած մահմեդականների շարժական եւ անշարժ գոյքը։
3. Նրանց զրկել ռուսական հպատակութիւնից։ Դա կը նշանակի, որ նրանք վերականգնում են նախկին օսմանեան հպատակութիւնը, որ նրանք ունէին մինչեւ նշուած շրջանների Ռուսաստանին միանալը։
4. Պատերազմի աւարտից յետոյ նրանց եւ այլ օտարերկրացիներին արտաքսել Օսմանեան Կայսրութիւն։

Առաջադրուած առաջարկները ներկայացուելու են Ռուսաստանի նախարարների խորհրդին[27]։

Ինչպէս տեսնում ենք, Պետերսոնը, փոխարքայի իմացութեամբ, առաջարկում է բաւականին խիստ քայլեր։ Միայն մի բանն է անհասկանալի՝ ու՞մ նկատի ունէր նա, «այլ օտարերկրացիների» անուան տակ։ Բանն այն է, որ նշուած վայրերում բնակւում էին նաեւ թուրքահպատակ հայեր, որոնք դեռ չէին հասցրել ստանալ ռուսական քաղաքացիութիւն։

1915 Փետրուարի 6ի նամակում Հողաշինութեան եւ Հողագործութեան Նախարարութեան գլխաւոր կառավարիչն իր համաձայնութիւնն է տալիս վերը նշուած միջոցառմանը, աւելացնելով, որ Փետրուարի 2ին նման որոշում է ընդունուել ռուսահպատակ գերմանական եւ աւստրօ-հունգարական ծագում ունեցող քաղաքացիների նկատմամբ «ժամանակաւորապէս կասեցնելով հողի տիրապետումը...նոյնիսկ այն վայրերում, որոնք անմիջականօրէն չեն գտնուում մարտական գործողութիւնների մէջ»[28]։ Համանման կարծիք է յայտնում 1915 Փետրուարի 12ի նամակում Զինուորական Նախարար Վլ. Ալ. Սուխոմլինովը[29]։

Փետրուարի 14ին Ռուսաստանի Արդարադատութեան նախարար Ի. Գ. Շչեգլովիտովը իր առարկութիւնն է յայտնում Կովկասի փոխարքայ Վորոնցով-Դաշկովի առաջարկութիւններին։ Նա նշում է, որ ամենայն մանրամասնութեամբ ուսումնասիրել է առաջադրուած հիմնախնդիրները։ Նախարարը գտնում է, որ թուրքական բանակի հետ համագործակցած Բաթումի Նահանգի եւ Կարսի Մարզի ռուսահպատակ մահմեդականներին զրկել ռուսական հպատակութիւնից՝ հակասում է կայսրութեան օրէնքներին։ Նոյնը վերաբերում է նրանց սեփականութեան բռնագրաւմանը։ Շչեգլովիտովը տեղեկացնում է, որ նման որոշում կարելի է ընդունել միայն դատական կարգով։ Իսկ ինչ վերաբերում է Թուրքիայի հետ սահմանամերձ շրջանների ռուս բնակիչներով գաղութացման, ապա դա հնարաւոր է միայն պատերազմի աւարտից յետոյ։ Նա գտնում է, որ նշուածն արդէն կատարւում է կովկասեան իշխանութեան կողմից, որը սկսել է հակառակորդի հետ համագործակցած բնակչութեան արտաքսումը Ռուսաստանի ներքին գաւառները[30]։

Փետրուարի 25ին Ռուսաստանի Արտաքին Գործերի նախարար Ս. Դ. Սազոնովը ներկայացնում է իր կարծիքը։ Նա նշում է, որ խռովարարներին քաղաքացիութիւնից զրկելով, կառավարութիւնը չի վերականգնի նրանց նախկին՝ թուրքական քաղաքացիութիւնը։ Այդպիսիները դառնում են քաղաքացիութիւն

չունեցող անձինք։ Սազոնովը յայտնում է, որ Արտաքին Գործերի Նախարարութիւնը նպատակայարմար է գտնում վերջնական որոշում չընդունել մինչեւ պատերազմի աւարտը։ Նա խորհուրդ է տալիս պատերազմի աւարտից յետոյ հաշտութեան պայմանագրում աւելացնել յօդուած, ըստ որի Թուրքիան պարտաւորւում է ընդունել վերը նշուած քաղաքացիներին[31]։

Ինչպէս նշում է ռուսաստանցի պատմաբան Դաւիթ Մարտիրոսեանը[32], ուսումնասիրողների ուշադրութիւնից դուրս են մնացել 1914ի վերջին եւ 1915ի սկզբին Բաթումի Նահանգում տեղի ունեցած իրադարձութիւնները։ Պատմաբանի համոզմամբ, վերջին հարիւր տարուայ ընթացքում, բացի որոշ առանձին, մասնակի տեղեկութիւններից, որոնք կարելի է գտնել ռազմական պատմաբաններ, գեներալներ Ե. Վ. Մասլովսկու եւ Ն. Գ. Կորսունի աշխատութիւններում, հիմնականում այս ուղղութեամբ չեն կատարուել որեւէ հետազօտութիւններ[33]։ Մարտիրոսեանի համար տարօրինակ է թւում, որ երկու հեղինակներն էլ իրենց աշխատութիւններում յիշատակում են «աջարական ապստամբութեան» մասին, սակայն այդ ուղղութեամբ որեւէ ուսումնասիրութիւն չեն կատարում՝ պարզաբանելու այդ ապստամբութեան պատճառները եւ հետեւանքները տեղական քրիստոնեայ ժողովուրդների, գլխաւորապէս հայերի համար։

Մարտիրոսեանի համոզմամբ, Բաթումի Նահանգում տեղի ունեցած իրադարձութիւնները ուղղակիօրէն առնչւում են Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի տարիներին իրականացուած Հայոց Ցեղասպանութեան հետ։ Խռովարարները հայերի նկատմամբ իրականացրել են աննկարագրելի դաժանութիւններ, որոնք ուղեկցուել են բնակչութեան թալանով, կողոպուտով, սպանութիւններով, բռնի մահմեդականացմամբ եւ առեւանգմամբ։

Այդ ամէնի արդիւնքը հանդիսացաւ Բաթումի խռովարար բնակչութեան՝ թուրքերի եւ աջարների ապստամբութիւնը, որից մեծապէս տուժեց հայ բնակչութիւնը։ Բռնարարքներում անմիջական մասնակցութիւն են ունեցել «Յատուկ կազմակերպութեան» (Teşkilat-ı Mahsûsa) անդամները[34]։

Մարտիրոսեանի համոզմամբ, կարելի է հաստատուած համարել թուրքական այս կիսառազմականացուած ստորաբաժանումների մասնակցութիւնը ցեղային մաքրմանը։

Ռուսական նախայեղափոխական հանրագիտարաններում կցկտուր տեղեկութիւններ են հանդիպում Աջարիայի եւ աջարացիների մասին։ Այնտեղ յիշատակւում է, որ Աջարիան գտնւում է Ճորոխ գետի աջ վտակ Աջարիս-Ծղալի գետի երկայնքին։ Աջարները կովկասեան ժողովուրդ են եւ պատկանում են քարթուելական (վրացական) լեզուաընտանիքին։ Նրանց ընդհանուր թիւը մօտ վաթսուն հազար է, բնակւում են Բաթումի Նահանգում եւ Արդուինի Օկրուգում։ Փաստօրէն աջարների աշխարհագրական տարածքը, ուր բնակւում էին նրանք՝ Բաթումի Նահանգի Բաթումի Օկրուգն (գաւառ) էր։

1878ի Բեռլինի վեհաժողովում ընդունուած հաշտութեան պայմանագրի համաձայն, Օգոստոսի 28ին (Սեպտեմբերի 10ին) ռուսական զօրքերը գրաւում են Տրապիզոնի Վիլայէթի (նահանգի) մէջ մտնող Բաթում քաղաքը, համանուն նաւահանգիստը եւ Լազիստան Սանջակի (գաւառի) տարածքը։ Նորանուաճ տարածքներից կազմաւորւում է Բաթումի Նահանգը, որը բաղկացած էր երեք օկրուգներից[35]՝ Բաթումիի, Աջարիայի եւ Արդուինի։

1879 Յունուարի 27ի (Փետրուարի 8ին) Կ.Պոլսում կնքուած հաշտութեան համաձայնագրով՝ Բաթումի եւ Կարսի շրջանների բնակչութեանն իրաւունք է տրւում երեք տարուայ ընթացքում (ժամկէտը երկարացւում է մինչեւ 1884 Յունուարի 1ը) ընտրել օսմանեան հպատակութիւն եւ տեղափոխուել Թուրքիա։ Նշուած ժամանակահատուածում Բաթումի Նահանգից հեռանում են մօտ 38,000 հոգի։ Վերջիններիս վերաբնակեցման գործում զգալի դեր է խաղում մահմեդական հոգեւորականութիւնը։

1884ին Բաթումի մարզում բնակւում էր 105,500 բնակիչ, որից 47,500ը մահմեդական (45,000ը աջարներ եւ մօտ 2,000ը լազեր), մօտ 34,000ը էթնիկ թուրքեր (տաճիկներ), մօտ 9,500ը՝ հայեր (առաքելական եւ կաթոլիկ), մօտ 6,000ը՝ ռուսներ, 4,000ից պակաս՝ յոյներ եւ այլ ազգութիւններ։

Բնակչութիւնը տեղաբաշխուած էր հետեւեալ կերպ.-

1. Վրացի-մահմեդականներ (աջարներ եւ լազեր) զբաղեցնում էին ողջ Բաթումի Օկրուգը եւ Արդուինի Օկրուգի բարձրադիր լեռնային կիրճերը։

2. Արդուինի Օկրուգի մնացած մասը՝ Շաւշէթը, Արդանուչի տեղամասը եւ Արդուինի մնացած մասը բնակեցուած էր թուրքերով։ Բացի այդ, թուրքերը բնակւում էին սեւծովեան Կինտրիշիրի տեղամասի որոշ գիւղերում եւ այլ տարածքներում։

3. Հայ բնակչութեան որոշ մասը բնակւում էր մարզի հարաւային մասում՝ Շաւշէթի, Ցխիկուր եւ Օքրոբակերտ գիւղերում եւ Սամջելիա եւ Մամանելիսա գիւղերի երկու աւաններում, Արդանուչի տեղամասում՝ Արդուին աւանում[36], Տանձուտ եւ Էնի-Ռաբատ գիւղերում։ Իսկ Կինտրիշի տեղամասում նրանք բնակւում էին մի քանի գիւղերում, որտեղ զբաղւում էին առեւտրով։

Բացի այդ, հայերը կազմում էին Արդուին քաղաքի բնակչութեան 4/5ը եւ Բաթում քաղաքի 1/10ը։ Բաթումի Նահանգը գլխաւորում էր զինուորական նահանգապետը։ Վարչական կենտրոնը Բաթում (Բաթումի) քաղաքն էր։

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի սկզբում Բաթումի Մարզի բնակչութեան էթնիկական կազմը հետեւեալն էր.-

1. Բաթումի Նահանգում գերակշռել են վրացիները, որոնք կազմել են բնակչութեան 63,9%ը։ Մնացած բնակչութիւնը, գլխաւորապէս ռուսներ՝ 10,1%, հայեր՝ 8,1%, յոյներ՝ 5,3% եւ թուրքեր՝ 3,6% են։

2. Արդուինի Օկրուգում գերակշռել են թուրքերը՝ 73, 9%, հայերը՝ 14%, վրացիները՝ 9,8%, ռուսները՝ 2%։ Օկրուգի բնակչութեան ողջ թիւը կազմել է 62,800 հոգի[37]։

Կովկասեան հրամանատարութիւնը Բաթումի Օկրուգը համարում էր երկրորդական եւ պատերազմի դէպքում նախատեսում էր այնտեղ ձեւաւորել միայն մէկ ջոկատ՝ Ճորոխեան։ Վերջինիս հրամանատարի հիմնական առաջադրանքը լինելու էր՝ հակազդել տեղական բնակչութեան հնարաւոր ապստամբութեանը եւ աջակցել Միխայլովեան (Բաթումի) կայազօրին։ Անհրաժեշտութեան դէպքում Ճորոխի ջոկատը ուժեղացուելու էր Կարսի ուղղութեամբ գործող զօրքերով։

1914 Յուլիսի 31ին (Օգոստոսի 13) Բաթումի Նահանգի զինուորական նահանգապետ, գեներալ-մայոր Բ. Ս. Ռոմանկօ-Ռոմանովսկին Կովկասի փոխարքայ Վորոնցով-Դաշկովին ուղղուած զեկուցագրում հաւատացնում է, որ տեղի մահմեդական բնակչութիւնը հաւատարիմ է իշխանութիւններին։ Նա, սակայն,

չտապում է աւելացնել, որ դա հիմք չի կարող հանդիսանալ, որ նման դրութիւնը կը պահպանուի։ Գեներալը գտնում է, որ պատերազմական գործողութիւնների եւ Ճորոխի ջոկատի հնարաւոր նահանջի դէպքում պէտք է կազմակերպել քրիստոնեայ բնակչութեան, որի մեծ մասը հայեր են, տարհանումը Բաթում, քանի որ նահանգում հնարաւոր է սկսեն մահմեդականների կողմից կազմակերպած անկարգութիւններ։

Օգոստոսի 19ի N 1291 հեռագրում գեներալ Ռոմանկո-Ռոմանկովսկին վկայակոչելով հայ քահանաներ Սաֆարեանցի եւ Կոստանեանցի հեռագրերը, հաղորդում է Օլթի աւանում ծագած խուճապի մասին։ Դրանց պատճառը այս կամ այն տեղ տարածուող խուճապային լուրերն են։ Նահանգապետը գտնում է, որ խուճապը հիմք ունի, քանի որ Օլթիում կայ ընդամէնը գեներալ Ն. Ն. Բարաթովի Կովկասեան Ա. Կազակային դիւիզիայի երկու հարիւրեակ եւ սահմանապահներ[38]։ Նա վերլուծելով ստեղծուած իրադրութեան եւ ճանա-պարհների վիճակը, ռուսական զօրքի տեղակայման վայրերը, եզրակացնում է, որ Օլթին կարող է օգնութիւն ստանալ միայն Կարսից։ Ուստի առաջարկում է պահեստազօրում ունենալ երկու գումարտակ, որն ի զօրու կը լինի հակահարուածել հակառակորդի ոչ-մեծաթիւ ջոկատին։ Բացի այդ, նման ուժի ներկայութիւնը կը հանգստացնի քրիստոնեայ բնակչութեանը եւ զսպող դեր կ՝ունենայ մահմեդականների համար։ Գեներալն առաջարկում է Օլթիի պաշտպանութեան համար ձեւաւորել առանձին ջոկատ, որը բաղկացած կը լինի մէկ գնդից եւ կազակային հեծեալ մարտկոցից[39]։ 1914 Դեկտեմբերի 9ին Օսմանեան զօրքի կողմից Օլթիի գրաւումից յետոյ, թուրքերն առաջին հերթին ազատում են տեղական բանտում գտնուող բանտարկեալներին[40]՝ թուով 22, բոլորն էլ մահմեդականներ, այդ թւում նաեւ թուրքահպատակներ[41]։ Կարելի է ենթադրել, որ ի հաշիւ բանտարկեալների՝ լրացուել են թուրքական չեթէների ջոկատները. դժուար թէ թուրքերը ձեռքից բաց թողնէին նման «արժէքաւոր» համալրումը[42]։

Ճորոխի ջոկատի հիմքը՝ Կուբանեան Պլաստունեան Ա. Գումարտակն էր, որի մշտական տեղակայման վայրը խաղաղ ժամանակ Արդուին քաղաքն էր։ Արդուինի բնակչութեան 80%ը (6442 հոգի) հայեր էին։ Այդ ի նկատի ունէր գեներալ Ռոմանկո-Ռոմանկովսկին, երբ առաջարկում էր հայ բնակչութեան պաշտպանութեան համար օգտագործել Կուբանեան Պլաստունեան Ա. Գումարտակի ուժերը։

Մարտական գործողութիւնների սկզբում փոքրաքանակ Կուբանեան Ա. Պլաստունեան Գումարտակը՝ գնդապետ Գ. Ն. Ռոստորգուեւի հրամանատարութեամբ չկարողանալով դիմագրաւել գերազանց թուով թուրքական զօրքերին եւ տեղական մահմեդական բնակչութեան յարձակմանը, չկարողացաւ կազմակերպել պաշտպանութիւն եւ 1914 Նոյեմբերի 5ին (18ին) թողեց Արդուին քաղաքը եւ նահանջեց Բաթումի ուղղութեամբ[43]։

Կովկասեան բանակի դաշտային շտաբի հետախուզական զեկուցման մէջ յայտնւում է, որ Բաթումի Նահանգի մի մասը գրաւելուց յետոյ, թուրքերն անմիջապէս զինում են տեղի մահմեդական բնակչութեանը։ Այսպէս, Ներքին Աջարիայի բնակիչները ստանալով զէնք, անմիջապէս համալրում են հակառակորդի զօրքի շարքերը։ Այդ գործողութիւնների շնորհիւ, թուրքական հրամանատարութիւնը կարողանում է արագօրէն համալրել իր ոչ-մեծաթիւ զօրքի

թուաքանակը։ Եղել են դէպքեր, երբ հակառակորդը սպառնալիքներով հարկադրել է ռուսահպատակ մահմեդականներին մտնել չեթէական[44] *ջոկատների մէջ, իսկ չկամեցողների նկատմամբ կիրառել է բռնութիւններ*[45]։

Կովկասեան բանակի ռուսական հակահետախուզական բաժանմունքի գեկուցագրում նշւում է, որ թուրքական զօրքի առաջապահը հանդիսանում են չեթէներից կազմուած զինուած ջոկատները, որոնք կազմուած են բացառապէս «բանտերից ազատ արձակուած քրէական յանցագործներից», *որոնք կոտորում էին գրաւուած տարածքների ոչ-մահմեդական բնակչութեանը*[46]։

Դեկտեմբերի 15*ի* (28*ի*) *զեկուցագրում Միխայլովեան ամրոցի* (*ամրոցային շրջանի*) *ժանդարմական ստորաբաժանման պետ, գնդապետ Ն. Մարտինովը գրում է.* «Բնակիչները տեղեկանալով զօրքի հապշտապ նահանջի մասին, իրենց հերթին թողնում են քաղաքը գիշերուայ ժամը 3ին … փախան Բաթում, վախենալով կոտորածից: Փախստականները շարժւում էին հետիոտն, սայլերով, ֆուրգոններով: … Շատ կանայք ընկնում էին: Յղիները ծննդաբերում էին խճուղիում՝ յորդառատ անձրեւի տակ եւ տեղնուտեղը մահանում էին»[47]։

Փաստօրէն 1914*ի Նոյեմբերի կէսին խռովարարների եւ նրանց աջակցող թուրք սահմանապահների ու ժանդարմների ձեռքն անցաւ ողջ Բաթումի Նահանգը, բացառութեամբ Միխայլովեան ամրոցի* (*ամրոցային շրջանի*) *եւ Բաթումի Օկրուգի Վերին Աջարիայի տեղամասի*[48]։ *Թուրքերը գերում են նաեւ Արդուինի Օկրուգի պետը*[49]։

Բաթումի Նահանգի ռուսահպատակ մահմեդական բնակչութեան զինուած խռովութիւնն անակնկալ անախորժութիւն է մատուցում ռուսական իշխանութիւններին։ Առաջին հերթին այդ անակնկալ ելոյթը ցոյց տուեց, թէ որքան վատ են գործել նահանգի հակահետախուզութիւնը եւ ոստիկանութիւնը։ Անյաջողութեան պատճառներից էր ռուսական հետախուզութեան անբաւարար աշխատանքը։ Այդ ամէնին գումարւում է Ճորոխի ջոկատի հրամանատար, գնդապետ Ռոստորգուեւի անգործօն մարտավարութիւնը։ Նա ոչ մի փորձ չի կատարում իր թէկուզ փոքրաքանակ, սակայն կանոնաւոր ուժերով, աշխուժ գործողութիւններ մղել։ Դրա հետեւանքով Արդուինի Օկրուգի համանուն հայ բնակչութեան մեծ մասին կը յաջողուէր փրկուել։

Թուրք-աջարական բռնութիւնների մասին խմացուեց 1915-1916*ի ռազմադաշտային դատարանների կողմից կայացած քննութիւններից յետոյ։ Վկաներից մէկը՝ Արդանուչի Օկրուգի Արդանուչի տեղամասի Տանձոտ գիւղի բնակիչ Օսման Ահմէդ Օղլին* (30 *տարեկան, թուրք, ռուսահպատակ*), *դատարանին տուեց հետեւեալ վկայութիւնը.*

«Երբ 1914ի Նոյեմբեր ամսին թուրքական չեթէները եկան Արդանուչի տեղամասի Տանձոտ գիւղը, նրանց միացան միւս համագիւղացիների հետ՝ տեղական գիւղապետի որդին՝ Օսման Ահմէդ Օղլին, որը զինուորագրուեց չեթէ, նրանցից ստացաւ հրացան եւ նրանով զինուեց: Վկայ Մարիամ Սակոյեանի խօսքերով՝ նշուած Օսմանը եղել է տեղական չեթէների պարագլուխը եւ այդ գիւղում տեղի ունեցած հայ բնակչութեան կողոպուտի եւ սպանութիւնների գործուն մասնակիցներից մէկը, որտեղ այն ժամանակ չեթէների կողմից սպանուեց, վկայ Սուլէյման Ռաշիդ Օղլու ցուցմունքով՝ 150 հոգի: Այդ գիւղի հայերի սպանութիւնը եւ ջարդը տեղի է ունեցել 1914 Նոյեմբերի 15ի գիշերը: Երեկոյեան բոլոր տղամարդկանց խմբերով հաւա-

քում են իբր հաշուառման համար՝ յետոյ, գիշերը նրանք բոլորը սպանուում են…»[50]։

Սուլէյման Ռաշիդ Օղլու (60 *տարեկան, Արդանուչի Օկրուգի Արդանուչ տեղամասի Տանձոտ գիւղի բնակիչ) հարցաքննութեան արձանագրութիւնից.*

«Չեթնիկների կողմից Արդանուչի գրաւելուց յետոյ, մեր գիւղի [բնակիչներ] Մոլլա Ահմէդ Օղլին, Մուխթար Մեհմէդ Օղլին եւ Տանձոտի գիւղական օկրուգի գիւղապետ Օսման-Աղա Օղլին շտապեցին Արդանուչ, զինուեցին հրացաններով եւ միացան չեթէներին…Բացի այդ, չեթէներին միացան Մուխթարի որդիները՝ Օսման Ահմէդ Օղլին եւ Պէյլիլ Ահմէդ Օղլին, ինչպէս նաեւ հեծելապահակ Մուհոմէդ (Մուհամէդ - Ռ.Ս.) Հուսէյին Օղլին … Նրանք բոլորը գնացին Թուրքիա: Այդ նոյն գիշերը, երբ տեղի ունեցաւ Արդանուչում սպանդը, սկսեց կոտորածը եւ մեր մօտ: Սպանուեց մօտ 150 մարդ: Կոտորածի գիշերը չորս հայերի, որոնցից ես գիտեմ՝ Սարգիս Քիւրդ Օղլուն եւ Յակոբ Կրիկորովին (Գրիգորեանին - Ռ.Ս.), յաջողւում է թաքնուել, սակայն երկու օր անց Օսման Ահմէդ Օղլին գտաւ նրանց եւ անձամբ սպանեց…»[51]։

Վէյսէլ Մահմուդ Օղլիի (*Արդանուչի Օկրուգի Արդանուչ տեղամասի Տանձոտ գիւղի բնակիչ) հարցաքննութեան արձանագրութիւնից.*

«Չեթէների Արդանուչ մտնելուց յետոյ նրանց միացան իմամ Մոլլա Ահմէդ Աֆիր Օղլին, Մուխթար Ահմէդ Մեհմէդ Օղլին եւ Տանձոտի գիւղական օկրուգի գիւղապետ Օսման Էզիր Աղա Օղլին: Նրանք առաջինները գնացին Արդանուչ եւ յաջորդ օրը վերադարձան այնտեղից՝ զինուած հրացաններով, որոնք ստացել էին թուրք չեթէներից: Տանձոտ նրանց վերադառնալու յաջորդ օրը, եկաւ չեթէների առաջին խումբը, որոնց թիւը մօտ 20 հոգի էր: Յետոյ սկսեցին նորանոր խմբեր, ի միջի այլոց մէկը (խումբը - Ռ.Ս) գնում էր՝ միւսները գալիս էին: Ընդհանուր առմամբ հաւաքւում են աւելի քան 100 հոգի: Իմամ Մուխթէրը (Մուխթարը - Ռ.Ս.) եւ գիւղապետ Օսման Աղան սկսեցին համոզել երիտասարդներին անդամագրուել չեթէներին: Շատերը լսեցին նրանց եւ չեթէներից ստանալով զէնք՝ լքեցին մեզ…»[52]։

Պետրոս Թումանով Վարդանեանի (40 *տարեկան, Արդուինի Օկրուգի Արդանուչի տեղամասի Տանձոտ գիւղի բնակիչ) հարցաքննութեան արձանագրութիւնից.*

«Երբ չեթէները մտան Արդանուչ, Տանձոտի գիւղական օկրուգի գիւղապետ Օսման Աղան մեր գիւղի իմամ Մոլլա Ահմէդի եւ Մուխթար Ահմէդ Մեհմէդ Օղլիի հետ գնացին նրանց մօտ, անդամագրուեցին չեթէներ եւ ստացան նրանցից զէնք: Ապա, նրանց յորդորանքների ազդեցութեամբ, գրեթէ բոլոր երիտասարդ տանձոտցիները գնացին Արդանուչ՝ անդամագրուեցին չեթէ, սակայն նրանցից թուրք չեթէները ընտրեցին միայն 40-50 հոգու, ընդունեցին եւ զինեցին նրանց՝ մնացածին խոտանեցին որպէս ծառայութեան համար անպիտանի…: Բոլոր այդ անձինք ինչ որ տեղ գնացին չեթէների հետ եւ որոշ ժամանակ անց գիւղ վերադարձան…: Լուրերի համաձայն, նրանցից շատերն Արդահանից այն կողմ են գնացել…»[53]։

Ինչպէս նշում է Մարտիրոսեանը, ներկայացուած է փաստաթղթերի միայն փոքր մասը, որոնք հնարաւորութիւն են տալիս բացայայտել եւ ճշտել մանրուքները հետազօտուող ողբերգական իրադարձութիւնների։ Նոյնիսկ փոքրա-

թիւ փաստաթղթերի ուսումնասիրութիւնը բերում է հետեւեալ եզրակացութեան.-

1. *Բոլոր վկաների ցուցմունքներում յիշատակւում են թուրքական չեթէները, որոնք հսկողութիւն սահմանելով Բաթումի Մարզի մի մասի վրայ, սկսել են տեղի մահմեդական բնակչութիւնից կազմաւորել օժանդակ ջոկատներ։*

2. *Այդ ջոկատների կազմաւորման գործում գործօն դեր են խաղացել տեղական մահմեդական հոգեւորականութիւնը եւ ընտրովի գիւղական ղեկավարութիւնը։ Նրանք հաւաքագրել են մահմեդական երիտասարդութեանը եւ սպառազինել թուրք չեթնիկներից ստացուած զէնքով։*

3. *Տանձոտ գիւղի հայ բնակչութեան զանգուածային սպանութիւնները եւ համանման յանցագործութիւնները Արդանուչ աւանում կատարուել են այն բանից յետոյ, երբ թուրքական չեթէները բռնազաւթում են այդ տարածքը։ Աւելին, Սուլէյման Ռաշիդ Օղլու ցուցմունքներում ասուած է, որ* «Այդ նոյն գիշերը, երբ տեղի ունեցաւ կոտորածը Արդանուչում, սկսուեց կոտորածը եւ մեր մօտ…»[54]։ *Նշուած փաստերը վկայում են, որ սպանութիւնները ունեցել են ոչ թէ տարերային, այլ համակարգուած բնոյթ։ Դրանք եղել են կանխաւ ծրագրուած։*

Ըստ Մարտիրոսեանի, ինչպէս երեւում է յետպատերազմեան տարիներին Թուրքական Գլխաւոր Շտաբի կողմից հրատարակուած «Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի Թուրքական Կովկասեան Ռազմաճակատում Գ. Բանակի Գործողութիւնները» գրքից, միակ կիսազինուորական կազմաւորումը, որը գործել է Բաթումի Նահանգում՝ հանդիսացել է Թէշքիլէթը Մահսուսա կազմակերպութիւնը։ Այն կազմակերպուել է երիտթուրքական Միութիւն Եւ Առաջադիմութիւն (İttihat ve Terakki) *Կենտրոնական Կոմիտէի նախաձեռնութեամբ*[55]։

Առաւել ծանր կորուստներ է կրում Արդանուչի եւ Տանձոտի հայ բնակչութիւնը։ Դաժանաբար սպանուել են գրեթէ բոլոր արական սեռի ներկայացուցիչները, սկսած տաս տարեկանից։ Ազատուել են միայն կանայք եւ մանկահասակ երեխաները։ Միայն Տանձոտում 24 կին ինքնասպանութիւն են գործում, որպէսզի չտրուեն բարբարոսների վայրագ կրքերին[56]։

Տանձոտ գիւղի բնակիչ Վարդան Մազմանեանն ականատես է լինում, թէ ինչպէս են թուրքերը հաշուեյարդար տեսնում համագիւղացիների հետ։ Նա հետեւեալն է վկայում.

> «Մդդեսեան Վարդանի (70 տարեկան) առջեւ պառկեցրին միակ որդուն՝ Ասատուրին (40 տարեկան), եւ կեռ խանչալով վզի կէսը կտրեցին ու թողին չարչարուելու։ Յետոյ իրան՝ ծերունուն, սուինը այնպէս ցցեցին կրծքից, որ ելաւ թիկունքից»[57]։

Մարտիրոսեանի համոզմամբ, չեթէները պանթիւրքիստներից եւ պանիսլամիստներից հաւաքագրուած, կիսառազմականացուած կազմաւորում էին, իսլամական միլիցիա։ Թուրքական Գլխաւոր Շտաբի հրատարակած գրքում Բաթումի Նահանգում չեթէների գործողութիւնները բնութագրւում են որպէս հայրենասիրական, իսկ անդամներին որակաւորում որպէս գաղափարական առաջնորդներ եւ հրամանատարներ։ Այսպէս, Ռիզա բէյը գլխաւորել է առափնեայ շրջանների տեղամասի ջոկատները, իսկ Բեհաէդդին Շաքիրը իր ելուզակներով գործել է Արդուինի շրջանում։ Եաղուբ Ջամիլ բէյի ենթակայութեան ներքոյ կար կազմակերպութեան 450 անդամ եւ գործում էր Ստամբուլից ժա-

մանած Ը. Հետեւակային Գունդը՝ Արդահանի ուղղութեամբ[58]։ Ռիզա բէյի մասին հնարաւոր է եղել պարզել, որ նա ծնուել է Բաթումում եւ 1930ականներին եղել թուրքական խորհրդարանի անդամ։

Ինչ վերաբերւում է Բեհաէդդին Շաքիրին (?-1922), ապա նա եղել է Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն Կուսակցութեան Կենտրոնական Կոմիտէի անդամ, Թէշքիլաթը Մահսուսա կազմակերպութեան կազմակերպիչներից եւ Հայոց Ցեղասպանութեան կազմակերպիչներից եւ իրականացնողներից։ 1919ին օսմանեան ռազմական ատեանի կողմից հեռակայ դատապարտուել է մահապատժի[59]։ 1922 Ապրիլի 17ին նա, Տրապիզոնի նախկին նահանգապետ, հայերի զանգուածային կոտորածների կազմակերպիչ Ջեմալ Ազմիի հետ սպանուել է Բեռլինում։ Եաղուբ Ջամիլ բէյը եւս «աչքի է ընկել» Արեւմտեան Հայաստանում իր ոճրագործութիւններով[60]։

Բաթումի Նահանգի մահմեդական բնակչութիւնը 1915 Փետրուարին իրենց բողոքն են յայտնել ռուսական իշխանութիւններին, որ իրենց հաւատակիցների մի մասի դաւաճանութեան հետեւանքով իրենք յայտնուել են ծանր վիճակում։ Նրանք մի շատ հետաքրքիր եւ կարեւոր փաստ են յայտնել՝ Բաթումի Նահանգ խուժած չեթէները կազմուած են եղել «Աջարիայի բնակչութեան տականքներից եւ թուրքական բանտերի տաժանակիրներից (ընդգծումը մերն է - Ռ.Ս.)»[61]։ Այս փաստը մէկ անգամ եւս մատնանշում եւ ապացուցում է, որ Կարսի Մարզում ու Բաթումի Նահանգում հայ բնակչութեան դէմ գործել են տխրահռչակ Թէշքիլաթը Մահսուսա կազմակերպութեան ստորաբաժանումները, որոնք որոշ ժամանակ անց «աչքի ընկան» Արեւմտեան Հայաստանում։ Արդէն Շաքիրի ներկայութիւնը կրկին ու կրկին վկայում է որ այդ կազմակերպութիւնը յատուկ նպատակներով տեղափոխուել էր ռազմաճակատի այդ հատուածը զուտ խափանարարական նպատակների համար։ Զանգուածային կողոպուտը եւ սպանութիւնները նպատակ ունէին Անդրկովկասի քրիստոնեայ բնակչութեանն ահաբեկել, թիկունքում խուճապ սերմանել եւ ապակայունացնել իրադրութիւնը։ Ռուս-թուրքական ռազմաճակատի այլ հատուածներում, մարտական գործողութիւնների սկզբնական փուլում՝ 1914 Հոկտեմբեր-1915 Յունուար ամիսներին, Թէշքիլաթը Մահսուսայի խմբերը, որքան մեզ յայտնի է, նման զանգուածային գործողութիւններ չէին ծաւալել։ Հաւանաբար, Բաթումի Նահանգում եւ Կարսի Մարզում նշուած ստորաբաժանումները ձեռք էին բերում «մարտական» փորձ՝ խաղաղ բնակչութեան դէմ լայնածաւալ գործողութիւններ կատարելու համար։

Մարտիրոսեանի համոզմամբ, Բաթումի Նահանգում թուրք-աջարական ապստամբութեան ընթացքում երիտթուրքական գործիչներն իրենց իրականացրած ոճիրներով ստացան առաջին փորձը՝ հայ բնակչութեան նկատմամբ զանգուածային կոտորածներ՝ ցեղասպանութիւն իրականացնելու համար[62]։ Բաթումի Նահանգում իրականացուած զանգուածային բռնութիւնների վերլուծութիւնը բերում է այն եզրակացութեան, որ դրանք ծրագրուած գործողութիւններ էին։ Տեղական մահմեդականները ընկնելով պանթիւրքիստական քարոզչութեան ազդեցութեան ներքոյ, միանում եւ մասնակցում են հակահայ գործողութիւններին եւ երիտթուրք գործիչների ձեռքում դառնում մահացու գործիք։ Այս ողբերգական իրադարձութիւնները դարձան հայերի բնաջնջման դրամայի առաջին գործողութիւնը։

1915 Յունուարին, Գեներալ Ն. Մ. Իստոմինի ջոկատի կողմից Բաթումի Նահանգի մեծ մասի ազատագրումից յետոյ կովկասեան իշխանութիւնների հրամանով կազմակերպւում են ռազմական դատարաններ, որոնք սկսում են իրականացնել հետաքննութիւն՝ բացայայտելու թուրքական բռնագաւթման եւ աջարական խռովութեան հետեւանքով տեղական բնակչութեանը հասցուած մարդկային եւ նիւթական վնասները։ Համանման հետաքննութիւններ են տեղի ունենում նաեւ Կարսի Մարզում։

1915 Յունուարի 9ից մինչեւ Փետրուարի 2ը Կարսի Մարզի Արդահանի Օկրուգում (գաւառում) կատարուած ուսումնասիրութիւնները, իհարկէ մօտաւոր, ցոյց տուեցին, թէ ինչ տնտեսական վնաս է հասցուել։ Այսպէս, Գիւլաբերդ գիւղի բնակիչների ունեցուածքը գրեթէ ամբողջութեամբ թալանուել էր տեղի մահմեդականների կողմից։ Տները, եկեղեցին եւ ուսումնարանը ոչ միայն կողոպտուել, մասնակի աւերուել, այլեւ հրդեհուել էին։ 50,000 փութ ալիւրից եւ 30,000 փութ գարուց գրեթէ ոչինչ չէր մնացել[63]։ Նմանապէս թալանուել է Բարդատ գիւղի յոյն բնակչութիւնը։ Վերջինս կարողացել էր ժամանակին հեռանալ Ախալքալաքի եւ Ալեքսանդրապոլի գաւառները։ Կողոպտուել էին գիւղի եկեղեցին, ուսումնարանը եւ տները[64]։ Իսկ Վելիկոկնիաժեսկ ռուսական գիւղից տարուել էին բոլոր ընտանի կենդանիները։ Լրջօրէն վնասուել է պանրագործարանը եւ երեք տուն հրդեհուել։ Բնակիչներն այդ ամէնում մեղադրում էին հարեւան Ալաիզ գիւղի թուրքերին[65]։

Բաթումի Նահանգի եւ Կարսի Մարզի բնակչութեանը հասցուել է նաեւ զգալի նիւթական կորուստ։ Այսպէս, միայն Արդուինի, Արդահանի եւ Օլթիի հայ բնակչութիւնը կորցրել էր.

Լծկաններ	Կաթնատու կենդանիներ	Մանր եղջերաւոր կենդանիներ	Ձի եւ աւանակ	Ցորեն, գարի եւ այլուր	Խոտ	Ցանքսեր
570	4100	18700	435	451600 փութ	741400 փութ	13500 փութ[66]

Արդահանից ստացուած հեռագրի համաձայն՝ 550 կին եւ երեխայ փրկուել են զօրքերի կողմից եւ բերուել Արդահան։ Կարսի Զինուորական Նահանգապետին ուղղուած հեռագրում Իմերէթի եւ Վրաստանի հոգեւոր առաջնորդ Մեսրոպ եպիսկոպոս Տէր-Մովսիսեանը եւ Կովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերութեան (ԿՀԲԸ) նախագահ Սամսոն Յարութիւնեանը խնդրում են հնարաւորութիւն ստեղծել նրանց Կարս տեղափոխելու համար[67]։ Արդուինից[68], Արդանուչից եւ Օլթիից եկող փախստականների թիւը 12,000 է[69]։

Կովկասի փոխարքայութեան դրասենեակում մշակւում են յատուկ միջոցառումներ՝ ուղղուած հակառակորդի հետ համագործակցած, ռուսական զօրքերի դէմ մարտնչած եւ տեղական քրիստոնեայ բնակչութեան դէմ թալան եւ սպանութիւններ իրագործած ռուսահպատակ մահմեդականների դէմ։ Հետաքննութիւնը ցոյց տուեց, որ Բաթումի Նահանգի իշխանութիւնները օրէնքից դուրս են համարել ռուսահպատակ մահմեդականներին, այդ թւում նաեւ նրանց, ովքեր չեն համագործակցել հակառակորդի հետ։ Սակայն, Կովկասի փոխարքայ Վորոնցով-Դաշկովը գտնում է, որ ռուսական զօրքերի դէմ կռուած

եւ խաղաղ բնակչութեան դէմ ոճրագործութիւններ կատարած անձինք պէտք է ցմահ արտաքսուեն Ռուսական Կայսրութեան սահմաններից եւ զրկուեն իրենց հողերից[70]։

1915 *Մայիսի* 16*ին կայսր Նիկոլայ Բ-ին ուղղուած զեկուցագրում մեկնաբանելով փոխարքայի այս տեսակէտը, Ռուսաստանի նախարարների խորհրդի գրասենեակի պետի պաշտօնատար Լեբեդեւը գտնում է, որ առաջարկուող պատիժը «ծայրայեղ դաժան» գործողութիւն է, որի պատճառով կարող են տեղի ունենալ «ճչացող անարդարութիւններ»։ Գրասենեակի պետի պաշտօնատարն իր տեսակէտը հիմնաւորում է այն փաստով, որ մահմեդականների արտաքսումը լինելու է ոչ թէ դատարանի, այլ վարչական որոշմամբ։ Նա անհրաժեշտ է համարում դատարանի կողմից Կարսի Մարզում եւ Բաթումի Նահանգում տեղի ունեցած իւրաքանչիւր դէպքի քննում եւ նոր միայն արտաքսման մասին որոշման ընդունում։ Լեբեդեւը յայտնում է, որ Արդարադատութեան նախարարը դէմ է գոյքի բռնագրաւմանը, քանի որ ռուսական օրէնսդրութիւնում չկայ նման յօդուած։ Բացի այդ, բռնագրաւումը՝ ոտնձգութիւն է մասնաւոր սեփականութեան դէմ։*

Այնուամենայնիւ, Լեբեդեւը գտնում է, որ նախարարների խորհրդի որոշումը՝ գոյքի եւ սեփականութեան բռնագրաւման մասին, չնայած Արդարադատութեան նախարարի առարկութեանը, անհրաժեշտ է ներկայացնել Նիկոլայ Բ-ի հաստատմանը[71]։ *Վերջում Լեբեդեւը կրկին կայսրի ուշադրութիւնն է հրաւիրում այն փաստի վրայ, որ չնայած ձեռնարկուող պատժիչ միջոցառումները նախապէս հաւանութիւն են գտել նրա եւ նախարարների խորհրդի կողմից, այնուամենայնիւ, անհրաժեշտ է լիազօրել յատուկ լիազօրութիւններ ունեցող անձի, որը կ՝անցկացնի համապատասխան հետաքննութիւն*[72]։ *Հետաքննութիւնն իրականացուում է Կարսի Ժամանակաւոր Զինուորական Նահանգապետի եւ գեներալ-մայոր Ս. Ս. Մոկուլսկու գլխաւորութեամբ*[73]։ *Նիւթերը ներկայացուում են Կովկասի փոխարքայի գրասենեակ։* 1915 *Մայիսի* 23*ի նամակում Արդարադատութեան նախարարի պետական-քարտուղար Շչեգլովիտովը Նիկոլայ Բ-ին ուղղուած զեկուցագրում յայտնում է, որ Բաթումի Մարզում մահմեդականների խռովութեան հետաքննութիւնը յանձնարարուած է գեներալ-լէյտենանտ Բորոդկինին եւ գաղտնի խորհրդականներ Բելեցկուն եւ Գարինին*[74]։

Նշենք, որ ոչ միայն Բաթումի Նահանգի, այլեւ Կարսի Մարզի ռուսահպատակ մահմեդականները եւս անցել էին թուքերի կողմը եւ մասնակցել ռուսական բանակի դէմ մարտերին եւ քրիստոնեայ՝ գլխաւորապէս հայ բնակչութեան նկատմամբ իրականացուած ոճրագործութիւններին[75]։ *Այդ մասին է հոգմէյստէր*[76] *Ն. Լ. Պետերսոնի* 1915 *Ապրիլի* 2*ի գրութիւնը Կարսի Զինուորական նահանգապետին։ Հոգմէյստէրը պահանջում է հաշուառել վերը նշուած անձանց անշարժ եւ շարժական գոյքը*[77]։

1916 *Փետրուարի* 26*ին Կարսի զինուորական նահանգապետը փոխարքայի գրասենեակին ուղղուած զեկուցագրում յայտնում է, որ ներկայացնում է համապատասխան հաշուետուութիւնները, ուր ամփոփուած է թուրքական զօրքի հետ հեռացած ռուսահպատակ մահմեդականների թողած գոյքի մասին հաշուետուութիւնը*[78]։ *Հետաքննութիւնը պարզեց, որ նախնական հաշուարկների*

համաձայն, միայն Կաղզուանի Օկրուգից թուրքական զօրքի հետ հեռացել են 277 տղամարդ եւ 265 կին[79]։

1915 Դեկտեմբերի 23ին Բաթումի Մարզի Զինուորական Նահանգապետը յայտնում է փոխարքայի գրասենեակին, որ Մոկուլսկու գլխաւորութեամբ գործող յանձնաժողովը, որը կազմուած է ժանդարմական առանձին կորպուսի իրաւաբան սպաներից, հիմնականում աւարտել է հետաքննութիւնը։ Ամբաստանեալների մի մասն արդէն դատապարտուել է, իսկ մնացածի նկատմամբ շարունակւում է հետաքննութիւնը[80]։

1917 Յունուարի 8ին Բաթումի Զինուորական Նահանգապետը՝ փոխարքայի նահանգապետի գրասենեակին ուղղուած իր զեկուցագրում, յայտնում է, որ նահանգ են սկսել վերադառնալ թուրքական զօրքի հետ հեռացած մահմեդականները։ Նահանգապետը խնդրում է կասեցնել այդ կարգի մարդկանց գոյքի պետականացումը։ Նա գտնում է, որ անհրաժեշտ է համապատասխան քննութիւն կատարել, պարզելու համար վերադարձողների մեղսակցութիւնը։ Նահանգապետը յայտնում է, որ անհրաժեշտ է կազմել յանձնաժողով, որը կը սկսի գործել 1917ի գարնանը, եւ որը կը կազմի այն բնակիչների գոյքի ցուցակը, որոնք համագործակցել են թուրքական զօրքի եւ չեթէների հետ[81]։

Ընդհանուր առմամբ կարելի է եզրակացնել, որ Բաթումի Նահանգում եւ Կարսի Մարզում գործել են յատուկ նշանակութեան երկու ստորաբաժանումներ՝ Թէշքիլաթը Մահսուսան եւ կիսազինուորական՝ չեթէական։ Առաջինի նպատակն էր հաշուեյարդար տեսնել տեղի հայ բնակչութեան հետ[82]։ Երկրորդը, բացի մարտական գործողութիւններից, տեղի մահմեդական բնակչութիւնից կազմակերպում էր աշխարհազօրային ջոկատներ։ Հայ բնակչութեան նկատմամբ իրականացուել են տարբեր ոճրագործութիւններ՝ թալանից մինչեւ սպանութիւններ։ Փաստօրէն, Բաթումի Նահանգում եւ Կարսի Մարզում թուրքական զինուորական հրամանատարութեան կողմից փորձարկւում են հայ բնակչութեան զանգուածային ոչնչացման մեթոդները։ Հայ բնակչութեա-նը կոտորել են ոչ թէ որովհետեւ նրանք դիմադրութիւն են ցոյց տուել։ Կոտո-րածի հիմքում ընկած է եղել ազգային գործօնը[83]։

Ի տարբերութիւն Բաթումի Նահանգի եւ Կարսի Մարզի, Սարիղամիշի շրջակայքում ընթացող մարտական գործողութիւնների ժամանակ, ռուսական հրամանատարութիւնը տեղի հայ բնակչութեանը բաժանեց որոշ քանակութեամբ զէնք եւ զինամթերք։ Նման քայլ, սակայն, Բաթումի Նահանգում չարուեց, քանի որ ռուսական ուժերի հապճեպ նահանջը հնարաւորութիւն չտուեց տեղի քրիստոնեայ բնակչութիւնից կազմակերպել աշխարհազօրային ստորաբաժանումներ։ Բացի այդ, ռուսական հրամանատարութիւնը ենթադրում էր, որ Բաթումի Նահանգը պաշտպանող սակաւ զօրամասերը ի զօրու չեն լինի դիմագրաւել հակառակորդին։ Դրա վկայութիւնն է 1914 Օգոստոսի 23ի Կովկասեան բանակի շտաբի պետ, գեներալ Եուդենիչի N 233 գրութիւնը, որտեղից տեղեկանում ենք, որ բանակի գլխաւոր հրամանատար, գեներալ Վորոնցով-Դաշկովի հրամանով կազմաւորուել է Փոթիի ջոկատը, գեներալ Սոլոգուբի հրամանատարութեամբ։ Նրան յանձնարարուած է նախապատրաստել Փոթիի նաւահանգստի ականապատումը եւ վտանգի դէպքերում՝ դրա պայթեցումը[84]։

1916ի ամռանը ռուսական իշխանութիւնների քաղաքականութիւնում կատարւում է շրջադարձ։ Նրանք այլեւս նոյն խստութեամբ չեն քննում 1914ի աշ-

նան դէպքերը։ Բանն այն է, որ 1916ի ամռանը Միջին Ասիայում՝ Թուրքեստանի գեներալ-նահանգապետութիւնում բռնկուել էր հակառուսական ապստամբութիւն, ուստի իշխանութիւնները զգուշանում են Կովկասի փոխարքայութիւնում մահմեդականների նկատմամբ խիստ քայլեր ձեռնարկելուց։ Իշխանութիւնները մեղմելով վերաբերմունքը, փորձում են իրենց կողմը գրաւել ոչ միայն ռուսահպատակ մահմեդականներին, այլեւ Օսմանեան Կայսրութիւնից գրաւուած տարածքներում, գլխաւորապէս Արեւմտեան Հայաստանում բնակուող քրդերին եւ թուրքերին[85]*։ Նման վերաբերմունքը մեր օրերում հնարաւորութիւն է տալիս ոչ միայն թուրք, այլեւ ադրբեջանցի պատմաբաններին «պնդել», որ ոչ միայն հայերը, այլեւ ռուսները, յանձին գեներալ Վ. Պ. Լիախովի, Բաթումի Նահանգում իբր կոտորել են 45,000 աջարացիների*[86]*։ Ադրբեջանցի պատմաբան Հաջար Վերդիեւան աջարացիների խռովութիւնն անուանում է «ազատագրական շարժում», նշելով, որ այն տեղի է ունեցել 1915 Փետրուարին*[87]*։ Կարելի է յստակ փաստել, որ ադրբեջանցի պատմաբանները անշեղօրէն հետեւում են իրենց աւագ գործընկերների՝ թուրքերի պատմագիտական «ուսումնասիրութիւններին» եւ նոյնիսկ փորձում են կեղծարարութեան մէջ գերազանցել նրանց, աղաւաղելով ոչ միայն յայտնի դէպքերն ու փաստերը, այլեւ իրենց տեսութեանը յարմարեցնելով տարբեր դէպքերն ու իրադարձութիւնները։ Ներկայ հրապարակումը, կարծում ենք, որ մէկ անգամ եւս հնարաւորութիւն կը տայ բացայայտել թուրք-ադրբեջանական հերթական կեղծիքները։*

ԿՀԲԸն տեղեկանալով Բաթումի Նահանգում ստեղծուած իրավիճակի մասին, չտապում է կազմակերպել օգնութիւն։ Տեղում իրավիճակին ծանօթանալու եւ մանրամասն տեղեկութիւններ հայթայթելու համար Բաթումի Նահանգ է գործուղւում Խաչատուր Կարճիկեանը, որը ողջ մնացած հայերից հաւաքում է տեղեկութիւններ թուրքերի եւ ռուսահպատակ մահմեդականների կողմից իրագործուած անօրինութիւնների մասին։ Միաժամանակ ռուս-թուրքական սահմանամերձ շրջանն է ուղեւորւում ԿՀԲԸ նախագահ Սամսոն Ցարութիւնեանը, որը համապատասխան ուսումնասիրութիւններ կատարելուց յետոյ, 1915 Դեկտեմբերի 14ին հրապարակում է իր զեկուցումը, որտեղ ներկայացնում է հայ փախստականների վիճակը եւ ցոյց տրուող օգնութիւնը[88]*։*

Ստորեւ ներկայացուող փաստաթղթերը պահպանւում են Հայաստանի Ազգային Արխիւում (ՀԱԱ), տպագրւում են առաջին անգամ, ուղղագրական եւ կէտադրական որոշ շտկումներով ու ոճի պահպանմամբ։ Բոլոր ընդգծումները փաստաթղթինն են։ Մեր միջամտութիւնները արուել են ուղղաձիգ փակագծերով։ Փաստաթղթերի վերնագրումը կատարուել է մեր կողմից։

Ա[89].

ԱՐԴՈՒԻՆ ՔԱՂԱՔԻ ԲՆԱԿԻՉ
ՅՈՎՍԷՓ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ ՓԻԼՈՍԵԱՆԻ[90] ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ
ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆ ՓԱԽՈՒՍՏԻ ՄԱՍԻՆ

10 Ապրիլի [1915]
[Արդահան]

Նոյեմբեր չորսի լոյս հինգի գիշերը ամբողջ քաղաքում իրար լուր տուեցին, որ ռուսական զօրքը քաղաքը թողնում՝ հեռանում է։ Ժողովուրդը խառը բազմութեամբ սկսեց հեռանալ քաղաքից։ Այդ գիշերը կամուրջից,

քաղաքի միջից, ոչ ոքի չթողեցին հեռանալ, քանի որ այդ մասին թույլտուութիւն չէր ստացուած: Առաւօտեան, լուսաբացին ժողովուրդը խումբ խումբ սկսեց խճուղիով դիմել դէպի Բաթում: Ժողովրդի մի մասը, որոնք կարողացան ձի կամ կառք ճարել, արագ անցան առաջ, միւս մասն էլ ոտքով, երեխաներով, իրերով գնում էր ոտքով:

Աստիբար թրքական գիւղի մօտ տեղացի թուրքերը սկսեցին ամէն կերպ մեզ համոզել, որ մենք չհեռանանք, այլ վերադառնանք յետ: Մենք թողնելով այդ գիւղացոց մօտ մեր հետ ունեցած մանր իրերը, որ չէինք կարող մեզ հետ վերցնել, գնացինք Սուէտ թրքական գիւղը: Այդտեղ գիշերը անցաւ խաղաղ, քանի որ ռուսական զօրքը դեռեւս մօտերքում իջեւանած էր, իսկ առաւօտեան, երբ զօրքը արդէն հեռացել էր, մենք նկատեցինք, գիւղում սկսեցին երեւալ զինուած թուրքերի խմբեր, որոնք քանի գնում շատանում էին: Այդ զինուածները սկսեցին քաղաքավարի կերպով խլել հայերից նրանց մօտ եղած իրերը: Այդտեղից շարժուելով Սինքօտ գիւղի մօտ մենք տեսանք, որ գիւղից հետզհետէ գալիս եւ անցնում են քաղաքի կողմը ձիաւոր թուրքեր՝ ջորեպաններ, առանց բեռի: Մենք նրանց առաջարկեցինք լաւ վարձատրութիւն, որպէսզի ձիերը [ջորիները] դնեն մեր տրամադրութեան տակ, սակայն նրանք մերժեցին, առարկելով, որ գործ ունեն՝ չեն կարող: Մեզ համար կասկած չկար, որ նրանք գնում են դէպի քաղաք՝ կողոպուտի: Այդտեղ եւս բոլոր հանդիպող թուրքերը ամէն կերպ աշխատում էին մեզ համոզել, յետ դառնալ եւ առաջ չգնալ: Կուարծխան գիւղի մօտ մեզ ծանօթ թուրք բնակիչները սկսեցին ճնշում գործ դնել, որ մենք չգնանք առաջ՝ ամէն կերպ հաւաստիացնելով, որ վտանգ չկայ՝ ստիպում էին մեզ մնալ իրենց մօտ, գիշերել, սակայն մենք արդէն զգում էինք, որ դրանք ամէն կերպ ուզում են ձգձգել մեր առաջ շարժուելը, որ ժամանակ վաստակեն: Մենք շտապեցինք գնալ: Իրսա գիւղի մօտ, դեռ գեղին չհասած, ճանապարհի կողքի անտառից հրացանաւոր մի քանի թիւրքեր՝ ուղղելով հրացանները՝ մեզ[անից] պահանջեցին, որ մեզ մօտ ունեցած զէնքերը վար գցենք: Մեզ մօտ եղած մի երիտասարդ մի հրացան ունէր, որ գցեց վար: Անտառից իջաւ մի պատանի թուրք՝ վերցրեց այդ հրացանը եւ գնաց: Յետոյ, [մենք] իրենցից՝ տեղացի թուրքերից իմացանք, որ դոքա այդ գիւղացի թուրքեր էին, որոնց մօտ միւս օրը տեսանք հենց այդ մեզանից խլած հրացանը: Հասնելով Իրսա, մեր դէմ ելան տեղացի մեզ ծանօթ թուրքերը:

Մենք սկսեցինք այդ ծանօթներին խնդրել ամէն կերպ, որ ուղեկցեն մեզ մինչեւ Քեարիբ խանը:

Սակայն նրանք ոչ միայն հրաժարուեցին, չնայած նրան, որ այդ 8 վերստ տեղի համար մենք առաջարկում էինք նրանց հարիւր ռուբլի, այլ ուղղակի ստիպեցին մեզ առաջ չշարժուել եւ գիշերել հենց իրենց մօտ: Մենք տեսանք, որ սրանք մեզ բաց չեն թողնելու, մանաւանդ որ ուշ էր, ստիպուեցինք իջեւանել դոցա մէկի տանը, թէեւ զգում էինք, որ ամէն մի ռոպէ ուշանալ մեզ հ[ա]մ[ա]ր կորստաբեր էր:

Այդ գիշեր հենց այդ տանը սկսեցին հաւաքուել տեղացի թուրքերը եւ ժողովի նստեցին: Տան մէջ էին երկու թուրք ստրաժնիկներ [պահնորդներ] իրենց տարազով եւ մէկ ոչ տեղացի անձնաւորութիւն, որի բարբառը Պոլսոյ բարբառ էր: Ամբողջ գիշեր նրանք խորհրդակցում էին:

Առաւօտեան լուսաբացին, երբ ես դուրս եկայ բակը, նրանք [չեթէները] եւս հարեւան սենեակից ելնելով, լուացուեցին ու սկսեցին համբուրուել միմեանց հետ ու բարեմաղթում էին յաջող յաղթութիւն: Երբ ես սկսեցի խնդրել՝ տալ մեզ մի քանի ձիեր, համաձայն երեկոյեան իրենց խոստման, նոքա կոպիտ կերպով ասացին, որ մեզ հետ գործ չունեն եւ երկու երկու սկսեցին ցրուել զանազան ուղղութիւններով՝ ոտքից գլուխ զինուած: Մեզ մօտ մնաց միայն տան տէրը իր որդով: Մենք սկսեցինք նրան աղաչել, որ իր որդուն մի ձիու հետ միասին տայ մեզ մինչեւ Քեարիք խան:

Նա սկզբում ոչ մի կերպ չէր համաձայնում: Հենց այդ ժամանակ երեւացին վեց ձիաւոր pogranichniye strajniki [սահմանապահներ]: Նոքա մեզ սկսեցին հարցնել՝ յետեւում մնացած սահմանապահ մի գունդ զօրքի մասին, որոնց մասին մենք տեղեկութիւն չունէինք (յետոյ մենք իմացանք, որ այդ զօրագունդը, որ իջել էր Արդուին Արդա[ն]ուչի կողմից, միւս օրը կռուի էր բռնուել Արդուինի մօտ եւ չկարողանալով ճեղքել, անցնել դէպի Բաթում, ռուսական զօրքին միանալու, յետ էին դարձել Արդանուչ):

Մեզ հանդիպող զինուորները շարունակեցին ճանապարհը դէպի Արդուին՝ փնտռելու իրենց գունդը: Մեր տան տէր թուրքը տեսնելով ռուս զինուորներին եւ ճնշուելով մեր մասամբ խնդրելուց եւ մասամբ սպառնանքից, տուեց մեզ իրեն որդուն եւ մի ձի՝ պայմանով, որ հասցնի մինչեւ Քեարիք խան:

Գիւղից քիչ հեռանալով, մենք նկատեցինք, որ մեզ հետեւում են երկու զինուած թուրքեր: Այդ ժամանակ մենք հանդիպեցինք երկու սահմանապահ զինուորի եւս, որոնք իրենց ընկերների մասին հարցրին մեզ: Թուրքերը, երբ նկատեցին զինուորներին՝ փախան անտառը: Քեարիք խանի մօտ ճանապարհի կողքի անտառը բարձրացան մի քանի տեղացի թուրքեր եւ ծխախոտ ծխելով ձեռքին բռնած՝ սկսեցին դիմացի լեռան նշաններ անել: Մենք հասկացանք, որ մեր անցնելու մասին իմաց են տալիս ինչ որ մարդկանց:

Քեարիք խանում չսպասելով [չհանգստանալով], մենք ստիպուած էինք անմիջապէս շարժուել առաջ՝ թաքցնելով այդտեղ մեզ հետ եղած ամէն մի աւելորդ իր: Այդտեղ մեզ հանդիպեցին վերադարձող [ռուս] սահմանապահ զինուորներ, որոնք մեզ բացատրեցին, որ տեղական ազգաբնակչութիւնը ամէն կողմից սկսեցին իրենց դէմ կրակել եւ իրենք ստիպուած են եղել յետ դառնալ: Նրանք մեզ խորհուրդ տուին առանց մի վայրկեան ուշանալու շտապել առաջ, քանի որ ճանապարհները կարող են փակուել:

Գիւղից նոր էինք դուրս եկել, երբ մեր դէմ սկսեցին հրացանաձգութիւն դիմացի լեռից: Մենք փորձեցինք վազել առաջ, բայց մեր իւրաքանչիւր մի քայլի դէպքում նորից գնդակ էր տեղում եւ մենք ստիպուած էինք լինում պառկել գետնին: Տեսնելով, որ մեզ թոյլ չեն տալու առաջ շարժուել, մենք ստիպուեցինք յետ դառնալ: Այդտեղից սկսուեց մեր յետադարձը: Վերադարձին մենք, թէեւ որոշ դժուարութիւններով, բայց ճարեցինք ձիեր եւ մեծ տանջանքներից յետոյ դարձանք քաղաք:

Յովսէփ Փիլոսեան [ստորագրութիւն]

Բ[91].

ԱՐԴՈՒԻՆ ՔԱՂԱՔԻ ԲՆԱԿԻՉ ՅԱԿՈԲ ՓԻԼԻՊՈՍԵԱՆ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆՑԻ[92] ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆ ԹԱԼԱՆԻ ԵՒ ԿՈՂՈՊՈՒՏԻ ՄԱՍԻՆ

[10 Ապրիլի 1915]

[Արդահան]

Նոյեմբերի 5ին միւս փախչողների հետ ես եւս իմ ընտանիքով անցանք Ճորոխի կամուրջը՝ Բաթում գնալու: Տեսնելով, որ առանց ձիու չպիտի կարողանամ հիւանդ մօրս եւ երեխաներին տեղ հասցնել, թողեցի ընտանիքս Լոմաշէն մօտիկ գիւղում, իսկ ես գնացի Վազրէ թուրքական գիւղը ձի ճարելու: Ես ստիպուած եղայ գիշերը մնալ այդ գիւղում, իսկ երբ առաւօտեան, ամսի 6ին վերադարձայ ընտանիքիս մօտ, տեսայ, որ չորս կողմից թուրքական գիւղերից խումբ խումբ զինուած, տեղացի թուրքեր դիմում են դէպի Արդուին, իսկ հանդիպող հայ փախստականներին ճանապարհին կողոպտում էին եւ վերադարձնում քաղաք: Լոմաշէնում, ուր թողել էի ընտանիքս, տեղացի թուրքերը խլել էին մեզ մօտ եղած զէնքերը եւ ապա կողոպտել հետները վերցրած ապրանքները: Տեսնելով, որ զինուած թուրք ազգաբնակչութեան միջից փախչել չի կարելի, ես ընտանիքս վերցրի եւ յետ դառայ քաղաք:

Քաղաքի փողոցներում վխտում էին զինուած թուրքեր, թէ քաղա[քա]ցիներ եւ թէ շրջակայ գիւղերից եկած: Դոքա մտնում էին տները եւ ուղղակի կողոպտում ամէն ինչ, փողոցում հանդիպողների վերայից պոկում էին բոլոր թանկագին իրերը:

Դեռ նոր էինք մտել տուն՝ սկսեցին իրար յետեւից գալ տեղացի զինուած թուրքեր՝ զէնք փնտռելու պատրուակի տակ բռնի կերպով կողոպտում այն ամէնը, ինչ որ ընկնում էր ձեռքները: Այդ օրը մեր տուն մտան մօտ 5-6 անգամ տարբեր խմբեր եւ մէկի թողածը միւսն էր տանում: Ամբողջ քաղաքում սուգ ու շիւան էր տիրում: Այդ օրը ամբողջ քաղաքը հիմնական կողոպուտի ենթարկուեց տեղացի թուրքերի ձեռքով: Թուրքական զօրք դեռ քաղաքում չկար: Միւս օրը քաղաքի դիմաց, Ճորոխի միւս կողմում, Արդանուչից եկած մի գունդ սահմանապահ ռուս զօրք ցանկանում էր անցնել դէպի Բաթում՝ միանալու ռուսական զօրքին: Սակայն տեղական թուրք գիւղերի զինուած ազգաբնակչութիւնը, ահագին բազմութեամբ շրջապատեցին Գիտը Աղայի Չիլ Հուսէյին Օղլու գլխաւորութեամբ եւ կրակ տեղալով նրանց վրայ, ստիպեցին յետ նահանջել (Գիտը Աղան մօտ 35 տարի ռուսական պետական ծառայութեան մէջ էր, իբրեւ ստրաժնիկների [պահնորդների] պետ): Իսկ վերջին տարիներն նա Արդուինում մեջլիսի անդամ էր: Նա Սինքոտ գիւղացի էր):

Այդ կռուի ժամանակ քաղաքիս թուրքերը մեծ ոգեւորութեամբ, զինուած ինչով որ կարելի էին, օգնութեան են դիմում շրջապատող թուրք խուժանին: Փողոցներում գոռում էին թուրքերէն լեզուով. «Զինուէ՛ք ինչով կարող էք, նոյնիսկ մահակներով, կեանքներս զոհենք, բայց չթողնենք, որ ռուսները գան մեզ տիրելու»:

Այդ օրուանից արդէն տաճիկ չեթաները եւ ապա կանոնաւոր զօրքը սկսեց մտնել քաղաք տաճկական սահմանի կողմից: Այդ օրուանից սկսեց[ին] անընդհատ թուրք զինուած խմբերի այցերը տները՝ ուղղակի կողոպուտի համար: Երկու անգամ եկան, մտան [մեր] տուն եւ բռնի ուժով կամեցան ինձ դուրս հանել (յետոյ ես իմացայ, որ թուրքերի մօտ եղել է որոշ անձանց ցու-

ցակ, որի մէջ եղել է եւ իմը: Այս ցուցակի մէջ մտցուած են եղել բոլոր այն անձինք, որոնք նկատուել են իբրեւ վտանգաւոր տարրեր): Կնոջս եւ երեխաների ողբն ու աղերսանքը ստիպեցին նրանց զիջել եւ ստանալ փրկանք, առաջին անգամ 300 ռուբլի, իսկ երկրորդ անգամ 150 ռուբլի, մէկ ոսկէ ժամացոյց, երեք հատ մատանի եւ երեք զգեստի համար մահուդ:

Այդ կողոպուտներին մասնակցում էին տեղացիները, նոյնիսկ մի քանի անգամ, երբ մտնում էին տաճիկ զինուորները, տեղացի թուրքերը, իսկոյն անհետանում էին, որպէսզի չնակտուին եւ չպատժուին: Դրանից յետոյ ես սկսեցի թաքնուել եւ այլեւս չերեւացի մինչեւ ռուսական զօրքի մուտքը:

Յակովբ Պետրոսեան [ստորագրութիւն]

Գ[93].

ԱՐԴՈՒԻՆ ՔԱՂԱՔԻ ԲՆԱԿԻՉ ՄԱՏԹԷՈՍ ՓՈՒՉԻՆԵԱՆ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆՑԻ[94] ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԹՈՒՐՔ ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ ՀԱՅԵՐԻ ԿՈՂՈՊՈՒՏԻ ԵՒ ԽՌՈՎԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

[10 Ապրիլի 1915]

[Արդահան]

Ես ականատես էի այն կռուին, երբ ռուսական սահմանապահ զօրքերը շրջապատուած տաճիկ ազգաբնակչութեամբ չկարողացան ճեղքել ու միանալ ռուսական նահանջող բանակին: Երբ երեւացին Արդանուչի ճանապարհի վերայ ռուսական սահմանապահների գունդը, շրջապատող թուրք գիւղերից, ինչպէս եւս Արդուին քաղաքից հազարաւոր զինուած, տեղացի թուրքեր շրջապատեցին ռուսական բանակը եւ երկու ժամ անընդհատ կրակ թափեցին զինուորների վերայ: Այդ կռուում չկային ոչ տաճիկ զօրքեր եւ ոչ չեթաներ: Կռուում էին բացառապէս տեղացի թուրքերը, որոնց բոլորին համարեա ես անձամբ ճանաչում էի: Ռուսները ստիպուած յետ նահանջեցին եւ վերադարձան Արդանուչ:

Քաղաքում [Արդահանում] հենց սկզբի օրից թալանողները բոլորը տեղացի թուրքեր էին: Մէկ գիշեր թուրք չեթաների գլխաւորը եկաւ իմ մօտ եւ կարդաց ինձ մի մեղադրական, որով ես մեղադրւում էի իբրեւ յեղափոխական, որ պրոպագանդ եմ անում թուրքերի դէմ, որ հրացան եմ արձակել իրենց մոլլայի վերայ եւ այլն եւ յայտնեց, որ ինձ սպանելու են: Ես մերժեցի բոլոր մեղադրանքները: Այդ ժամանակ նա … [կանչեց] դրսում կանգնած մի քանի անձանց, որոնք դուրս եկան իմ դրացի թուրքերը: Նրանք մէկ մէկ կրկնեցին եւ հաստատեցին իմ վերայ բարդած մեղադրանքները: Այդ միջոցին ներս մտաւ գերմանական մի օֆիցէր եւ կարգադրեց չետնիկների գլխաւորին առանց յապաղելու վերցնել իր մարդոց ու գնալ դէպի Արդահան: Այդտեղ բոլորը թողեցին ինձ եւ հեռացան: Մի քանի օրից յետոյ մտան իմ մօտ տեղացի մի քանի յայտնի թուրքեր՝ Շուքրի էֆենդի անունով յայտնի թուրքը, Օրջոխ գիւղացի, որ Արդուին քաղաքի մեջլիսի տեղապահն էր եւ ապա նրա փեսան՝ տաճկական պաշտօնեայ Դիջա էֆենդին: Նոքա մի քիչ խմած էին: Գինի պահանջեցին եւ սկսեցին խմել: Ապա սկսեց իրար մէջ … [անընթ. մէկ բառ] խօսակցութիւն, որի ժամանակ փեսան ասաց Շուքրի էֆենդուն. «Դու չկարծես, որ քո գրածները ես կորցրել եմ»: Հանեց գրպանից մի կապոց թուղթ [եւ ասաց], դու այստեղ գրում ես, որ այստեղի գիւղերի թուրք ժողովուրդը, մէկ մէկ յիշատակելով անունները՝ 2400 [հոգու] եւ շատ աւելի, երդուել են անմիջապէս ապս-

տամբել եւ միանալ թուրք զօրքերին, բացի դրանից նոքա խոստացել են չորս ամիս պահել թուրք բանակը: Այս թուղթը ստորագրել եւ վաւերացրել են այստեղ յիշատակուած 2400 հոգու կողմից ու եւս այստեղի յայտնի թուրքերը: Այդտեղ յիշատակեց մի երկար շարք տեղացի յայտնի թուրքերի անուններ: Այդ խօսակցութիւնը երկար տեւեց, որից յետոյ հարբած դրութեամբ նոքա թողին եւ հեռացան: Սակայն ինձ հանգիստ չէին թողնում: Անցաւ մի քանի օր եւ տեղացի թուրքերի մեղադրանքով ինձ քաշ տուեցին զինուորական դատարան եւ յայտնեցին, որ ես մեղադրւում եմ իմ տանը անթել հեռագիր սարքելու [մէջ], որով ես յայտնում եմ Բաթումում գտնուած իմ եղբօրը թուրքաց զօրքի մասին: Ինձ երկար տանջեցին, բանտարկեցին եւ շնորհիւ աջարացի մի մէկի միջամտութեան, վերջապէս ինձ ազատեցին:

Այդ մի քանի ամսուայ ընթացքում ես բազմաթիւ անգամ ենթարկուեցի կողոպուտի: Մտնում էին [մեր] տուն գլխաւորապէս տեղացի թուրքեր եւ վերցնում ամէն ինչ, որ իրենք ցանկանում էին: Բացի այդ, չարչարելով, պահանջեցին եւ առան 700 ռուբլի, չհաշուած այն գումարները, որ իբրեւ հարկ ժողովեցին:

Մատթէոս Պետրոսով Փուչինեան [ստորագրութիւն]

Դ[95].

ԱՐԴԱՆՈՒՉ ՔԱՂԱՔԻ ԲՆԱԿԻՉ ՄԱՐԳԱՐ ԶԱՄՋԵԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԱՆՕՐԻՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

10 Ապրիլի [1915]
[Արդահան]

Արդանուչ թուրքերը մտել են Նոյեմբերի 7ին: Սկզբից եկել են մի քանի հոգի չեթաներ եւ մինչեւ 14-15 [հոգի]: Արդանուչում ամէն ինչ հանգիստ է եղել եւ մասնակի կողոպուտ է եղել: Տեղացի թուրքերը մինչեւ այդ թիւը եղել են խաղաղ տրամադրութեան: 15ին եկել է Արդուինից Բաղր աղան եւ Սրբազան պատերազմի կոչ է արել, ասելով, որ փոքր ու մեծ պիտի զէնքի դիմեն: Տեղական թուրքերից եղել են անհատներ, որ դժգոհութիւն են յայտնել եւ ասել են, որ իրենք զէնք չեն կարող կրել:

Չեթաներին սկզբից եւեթ ղեկավարում էր Ահմէդ Աղա Չիլ Հիւսէյն Օղլին՝ Արդուինի բնակիչ: Այդ մարդը պատերազմի սկզբից եւեթ եկել էր մի ամսով Արդանուչ եւ ինչ որ գաղտնի ժողովներ արել: Նրա մօտ գնացող եկող օտար տաճիկներ են եղել: Տեղացիք յայտնել են իշխանութեան, սակայն ոչ մի միջոց չի ձեռնարկուել: Առհասարակ, մինչեւ Արդահանի առնելը, տեղացի թուրքերը իրենց զսպուած [են] եղել պահելիս: Նրանց մէջ դեռ տատանում է եղել: Շատերը ուղղակի յայտնել են, որ ռուսները կարող են շուտով նորից գալ:

Երբ Արդանուչում ստացւում է Արդահանի [գրաւման] լուրը, նոյն գիշերը սկսւում է ցնծութիւն եւ կտրուկ միջոցներ հայերի դէմ: Հենց այդ ժամանակներում եկած են լինում աջարացիները, որոնք եւ ղեկավարում են Արդանուչի ջարդը: Ջարդը սկսւում է [Նոյեմբերի] 16-17ի գիշերը, երեկոյեան ժամը 7ի մօտ: Խումբ խումբ, քաղաքացի թուրքերի առաջնորդութեամբ մտնում էին տները՝ մանրակրկիտ խուզարկութիւններ կատարելուց յետոյ դուրս են բերում տան տղամարդին եւ անմիջապէս գնդակահարում, իսկ հարազատներից նախ փրկանք պահանջում՝ փրկանքն ստանալուց յետոյ՝ գնդակահարում:

Այդ գիշերուայ ջարդը շարունակւում է արդէն տեղացիների կողմից (աջարացիները [Նոյեմբերի] 18ին հեռացել են) մինչեւ ամսոյ 22: Ջարդը դադարեց միայն այն ժամանակ, երբ այլեւս ոչ մի տղամարդ չկարողացան գտնել (բոլորը թաքնուած են եղել): Սպանուածների ընդհանուր թիւը կազմում է 125, որոնցից 5ը կին (որոնցից երկուսին այրել են տան մէջ): Մի փոքր մասը սպանուած են քաղաքից դուրս՝ ճանապարհներին, իսկ ճնշող մեծամասնութիւնը՝ քաղաքում: Սպանելիս ղեկավարուել են տարիքով: Նախ քան սպանելը հարցուփորձ են արել եւ 15 տարուց փոքր տղաներին չեն սպանել:

Ջարդի դրդապատճառները տեղացիք բացատրում են տնտեսականով: Հայերը պնդում են, որ չկայ մի հայ, որ թուրքերից պարտապան չունենար եւ չկար թուրք, նոյնիսկ ամենահարուստը, որ պարտք չլինէր հայի: Տեղացիների կազմած ցուցակով, թուրքերը պարտաթուղթերով պարտք են եղել միայն Արդանուչի հայերին 700,000 ռուբլուց աւել: Իբրեւ հաստատումն այդ կարծիքի, նոքա ցոյց են տալիս այն հանգամանքը, որ խուզարկում, պահանջում էին պարտաթուղթերը եւ այրում: Շատ անգամ զինուած մտնում էին տները եւ պահանջում ու ստանում տիրապետողական թղթերը այն հայերից, որոնք թուրքերից գնած անշարժ կայքեր ունէին: Ջարդումից [ջարդերից] անմիջապէս յետոյ սկսուեց ընդհանուր կողոպուտը բացառապէս տեղացի թուրքերի կողմից, որը շարունակուեց մինչեւ թուրքերի հեռանալը՝ այսինքն՝ Յունուարի 3ը:

Պատմեց Մարգար Ջամջեանց

Մակագրութիւններ՝ «10/IV [1915]»: «արձ[անագրութիւն] 35»: «պ. Կարճիկեան»:

Ե[96].

ԿՈՎԿԱՍԻ ՀԱՅՈՑ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ[97] ԼԻԱԶՕՐ ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԿԱՐՃԻԿԵԱՆԻ[98] ՀԱՒԱՔԱԾ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԲԱԹՈՒՄԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԻՒՂԵՐՈՒՄ ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆ ՆԿԱՏՄԱՄԲ ԻՐԱԿԱՆԱՑՈՒԱԾ ԱՆՕՐԻՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

[10 Ապրիլի 1915]

[Թիֆլիս]

Արդանուչի գաւառակում կայ 48 թուրքի գիւղ, որից 38 գիւղը դատարկուել է: Գաղթած են 15 հազար ժողովուրդ:

Շաւշէթի շրջանում գաղթել չեն, բայց գիւղերից մեծ մասի բնակչութիւնը փախած, թաքնուած է:

Շաւշէտի շրջանում կան հետեւեալ գիւղերը՝ 1. Սատլէր, 2. Մամանելիս, 3. Օքրուբատէ, 4. Փխիջուր:

Սաթլէրը եղել է ճանապարհ թուրքաց զօրքի Արդահան գնալիս եւ սկզբում ենթարկուել է մի շարք հիմնական կողոպուտի այդտեղով անցնող զօրքերի կողմից: Շրջակայ թուրք գիւղերի բնակիչներն էլ լրացրել են պակասը: Կոտորածը եղել է Դեկտեմբերի 11ին: Սկզբում ժողովուրդը թաքնուած է եղել: Այդ օրը ժողովրդի մէջ հանգստացուցիչ լուր են տարածել, թէ իսկական զօրքն այդ օրը գալու եւ բոլոր թալանողներին վերջ է տրուելու, իսկ թալանչիներին պատժելու է: Ժողովուրդը հանգստացել, միամտուել է եւ նրանց այդ գիշերը խաբեբայութեամբ տնից դուրս են կանչել տղամարդկանց՝ տարել ձորը եւ սառը զէնքով բոլորին կոտորել: Կոտորած են 15 տարեկանից վեր բոլոր տղամարդիկ, բացի 4 ծերունուց: Յետոյ բոլոր կանանց, աղջկերանց եւ երեխաներին

հաւաքում են մի տեղ, լուսաւորչականներին զտում են կաթոլիկներից եւ 13 օր պահում փակուած: Առաջին գիշերը այդ տները, որտեղ ժողոված են լինում կանայք՝ հրդեհում են, սակայն կանայք կոտրում են լուսամուտները եւ փախչում: Նոցա ժողովում են մի ուրիշ տեղ:

Այդ 13 օրուայ ընթացքում ստիպում են կանանց մահմեդականութիւն ընդունել: Հանդիպելով կտրուկ մերժման եւ կերակրելու հնարաւորութիւն չունենալով, առաջարկում են նրանց ցրուել թուրքական գիւղերը ապրելու հ[ա]մ[ա]ր: Իւրաքանչիւրին առաջարկում են ընտրել ցանկացած գիւղը: Բոլորին ցրում են Շաւշէթի թուրքական գիւղերը: Մինչեւ այժմ միայն երկու ընտանիքի է յաջողուել այդ գիւղերից վերադառնալ Արդանուչ: Մնացածները բոլորը պէտք է հաշուել իւրացուած թուրքերի կողմից:

Ադմինիստրացիան միջոցներ է ձեռք առել Սաթլէրը մաքրել, սպանուածներին թաղել (մինչեւ այժմ դիակները մնում են) եւ [առեւանգեալներին] վերադարձնել թուրքական գիւղերից:

Տղամարդկանց կոտորելու օրից յետոյ կանանց բանտարկող եւ ցրողը եղել են բացառապէս տեղական թուրքերը՝ ոչ չեթաներ եւ ոչ էլ զօրքն է եղել: Թուրքերը անմիջապէս աշխատել են աղջկերանց պսակել թուրք տղաների հետ եւ երեք աղջիկ փախել են:

Սպանութիւնները կատարել են սարսափելի գազանութեամբ՝ փորոտիք հանել, անդամները կտրել եւ այլն: Սաթլէրում կոտորուած է մօտաւոր թուով 250 մարդ:

Օքրուբատէ գիւղում կոտորածը այնքան մեծ չի եղել, սպանուած են եղել միայն 8 տղամարդ: Սակայն [մնացածը] փրկուել են մահմեդականութիւն ընդունելով: Բազմաթիւ պսակներ են եղել, անունները փոխել՝ դրել թրքական անուններ: Ռուսների տիրելուց յետոյ բոլորը դարձել [են] հին դրութեան, սակայն թուրքերի հետ պսակուած կանայք դիմել են նահանգապետին եւ խնդրել իրենց մարդոց ձեռք չտալ, սակայն կանանց մարդկանցից բաժանել են եւ մարդոց բանտարկել: Այդ շրջաններում թուրքերը մասամբ թաքնւում են, [իշխանութիւնները] զէնքերն են ժողովում միայն:

Մամանելիս գիւղի հայերը փախած են Սաթլէր՝ ապաստանած են լինում: Սաթլէրի կոտորածի ժամանակ նոքա եւս կոտորւում են: Այդ գիւղում երկու հարսեր են փախցրած:

Փխիջուր գիւղը վնասներ չի ունեցել:

Տանձուտում կոտորուել են բոլոր տղամարդիկ: Ազատուել են միայն 5 հոգի: Կոտորուածների մօտաւոր թիւը 250 է:

Զ[99].

ԿՈՎԿԱՍԻ ՀԱՅՈՑ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ԼԻԱԶՕՐ ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԿԱՐՃԻԿԵԱՆԻ ԶԵԿՈՒՅՈՒՄԸ ԿՀԲԸ ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆԸ ԲԱԹՈՒՄԻ ՆԱՀԱՆԳՈՒՄ ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆ ԶԱՆԳՈՒԱԾԱՅԻՆ ԿՈՂՈՊՈՒՏԻ ԵՒ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

15 Ապրիլի 1915 թ.
Թիֆլիս

Հայկական Կենդրոնական Կոմիտէի[100] յանձնարարութեամբ իմ ճանապարհորդութիւնը Ճորոխի շրջանում տեւեց 11 օր: Այդ շրջագայութեան նպատակն էր Արդուինի ու Արդանուչի շրջանների կեղեքուած հայ ազգաբնակչութեան օգնութիւն հասցնելու հետ միասին ծանօթանալ այդ շրջանի հայերի կո-

ղոպուտի ու կորուստի իսկական քանակի հետ եւ պարզել կոտորածների պատճառը: Շրջագայութեան ժամանակ տեղեկութիւնների համար իբրեւ նիւթ ծառայել են նախ պաշտօնական անձանց հետ ունեցած խօսակցութիւններս եւ ապա ժողովրդի մէջ ականատես, աչքի ընկնող անձանց ցուցմունքները:

Տաճիկների Արշաւանքի Եւ Ժամանակաւոր Տիրապետութեան Շրջանը

Ճորոխեան շրջանում, բացի մերձծովեայ շրջանը, ռուս-տաճկական սահմանում միակ յենարանը պատերազմի ժամանակ հանդիսանում է Արդուին քաղաքը, որը իրենից փոքրիկ բերդ է ներկայացնում: Այդ վայրից միայն հնարաւորութիւն է ներկայանում քիչ թէ շատ մեծ զօրքով ներս խուժել սահմանի այս կամ այն կողմը:

Ռուսաց փոքրաքանակ զօրքը Նոյեմբերի 4ի գիշերը դատարկել է Արդուինը, որը գտնւում է Ճորոխի ձախ ափին եւ անցել աջ ափը: Ապա նա շրջապատուելուց խուսափելու համար ստիպուած է լինում խիստ մեծ արագութեամբ նահանջել դէպի Բաթում: Նոյեմբերի 5ին եւ 6ին Ճորոխի ձախ եւ աջ ափերը, մինչեւ Աջարայ Ջուրը գետակը մաքրում է ռուսական զօրքերից: Նոյեմբերի 7ին տաճկական զօրքերի առաջին մասերը մտնում են Արդուին եւ ապա անարգել տաճկաց բանակը անցնելով Արդուինի վերայով ճիւղաւորւում է՝ մէկ մասը անցնում է Արդահանի շոգէով [խճուղով] դէպի Արդանուչ, իսկ միւս մասը շարժւում է դէպի Բաթում: Վերջին զօրամասը տիրում է ամբողջ Ճորոխեան շրջանը՝ Ճորոխի երկու ափով: Ձախ ափի կողմից նա մօտենում է Բաթումին մինչեւ 13 վերստ, իսկ աջ ափի շրջանում տաճիկների տիրապետութիւնը հասնում է մինչեւ Աջարիայի ջուրը, ընդգրկելով իր մէջ եւ Ներքին Աջարիան (Աջարիայի Ջուրը Աջարիան բաժանում է երկու մասի՝ Ներքին եւ Վերին Աջարիա: Վերին Աջարիայում տաճկաց զօրքերը չեն երեւացել):

Արդահանի խճուղիով Արդանուչ դիմող տաճկաց զօրաբանակը իր հերթին բաժանւում է երկու մասի՝ մի մասը անցնում է Շաւշէթի շրջանի վրայով, ուր նոյնպէս խճուղի է գնում, իսկ միւս մասը Արդանուչի վրայով արշաւում է դէպի Արդահան: Արդանուչի եւ Շաւշէթի շրջանները մնում են տաճիկների տիրապետութեան տակ մինչեւ Արդահանի գրաւումը ռուսների կողմից, երբ տաճկաց զօրքերը ուժեղ պարտութիւն կրելուց յետոյ աստիճանաբար մաքրում են երկու շրջանները եւս եւ նահանջելով ամրանում են Արդուինում: Իսկ Արդուինի շրջանը ամբողջապէս մնում է տաճիկների ձեռքին մինչեւ վերջին ժամանակներս, երբ ռուսները հետզհետէ մաքրում են Ճորոխի երկու ափը եւ վերջնականապէս ստիպում տաճիկներին նահանջել իրենց սահմանները, դատարկելով Արդուինը:

Տեղական Մահմեդական Ազգաբնակչութեան Կատարած Դերը

Կասկածից դուրս եւ միանգամայն հաստատուած պիտի համարել, որ դեռ տաճիկների ներս խուժելուց առաջ տեղական մահմեդական ազգաբնակչութեան մէջ տաճիկները հող են պատրաստած եղել: Առաջ են բերել որոշ կազմակերպութիւն, ինչպէս տեղական համայնքներում, նոյնպէս եւ քաղաքներում: Մի բան եւս պիտի իրողութիւն համարել, որ այդ շրջանի մահմեդականութիւնը հոգեպէս դեռեւս սերտ կապուած է եղել Տաճկաստանի հետ: Այս հանգամանքները հաստատւում են նրանով որ նախ ռուսների նահանջի ժամանակ, տաճկական զօրքերի գալուց դեռ մի քանի օր առաջ, մահմեդական-

ները զինուած խմբերով դիմում են կենտրոնական վայրերը, գրաւում ճանապարհները, յետ դարձնում փախչող հայերին դէպի իրենց վայրերը եւ վերջապէս ընդհարում ունենում ռուսական զօրքերի հետ:

Երկրորդ - որ տաճիկ զօրքերը մտնելուց յետոյ, տեղական մահմեդականներից կազմւում են բազմաթիւ կանոնաւոր չետաներ (չեթէներ – Ռ.Ս.), որոնք ակտիւ մասնակցութիւն են ունենում հենց կանոնաւոր կռիւներում:

Երրորդ - մի շարք շրջան[ներ]ում յայտնի տաճիկներ, որոնցից շատերը ռուսական ծառայութեան մէջ են եղել՝ տաճկական առանձին զօրամասերի ղեկավարներ են նշանակուել:

Չորրորդ - շրջանի ամբողջ կառավարութիւնը տաճկաց զօրքը յանձնել է տեղացիներից կազմակերպուած իշխանութեան:

Հինգերորդ - այդ շրջանների ամբողջ մահմեդական ազգաբնակչութիւնը, առանց բացառութեան, 50,000ից աւելի հոգի, տաճկաց զօրքի նահանջի ժամանակ, թողնելով ամէն ինչ հեռացել է զօրքի հետ Տաճկաստան, դատարկելով մի ամբողջ երկիր:

Եթէ մի պահ ենթադրինք իսկ, որ տաճիկները ստիպմամբ են տարել իրենց հետ մահմեդական ազգաբնակչութեան, այնուամենայնիւ այստեղ մեծ դեր է կատարել ապագայ վրէժխնդրութեան վախը, որից յիրաւի պիտի վախնար ապստամբած ժողովուրդը: Դժուար է ենթադրել, որ ստիպմամբ հնարաւոր լինէր գլխովին դատարկել մի ամբողջ շրջան:

Այդ շրջանի մահմեդականների միացումը տաճկաց զօրքի հետ ռուսների դէպի [դէմ], պիտի համարել պաշտօնապէս հաստատուած, քանի որ նախ եւ առաջ դրանից տուժել է անմիջապէս ռուսաց զօրքը: Նոյեմբերի 5ին, 6[ին] եւ 7ին Արդուինից եւ Ճորոխի ափերից նահանջող ռուսական զօրքերի փոքրիկ գունդերը անցել են զինուած մահմեդականների խմբերի միջից, երբեմն ստիպուած լինելով զէնքով ճանապարհ բացել: Իսկ Նոյեմբերի 5ին Արդուինի դիմաց, Ճորոխի աջ ափին, Արդանուչից եկող սահմանապահ զօրքի մի գունդ որ մտադիր է եղել անցնել դէպի Բաթում, միանալու նահանջող ռուսական զօրքին, շրջապատւում է տեղական մահմեդականների զինուած խմբերով (այդ ժամանակ դեռ ոչ մի տաճիկ զինուոր չէ եղել ռուսական սահմաններում), երկար կռուից եւ զոհեր տալուց յետոյ, տեսնելով, որ չպիտի կարողանայ ճեղքելու հազարաւոր զինուած մահմեդականների խուժանը, նահանջում է դէպի Արդանուչ: Սոքա արդէն պաշտօնապէս արձանագրուած հանգամանքներ են:

Տեղական հայ ազգաբնակչութեան, ինչպէս Արդուինում ու Արդանուչում, նոյնպէս եւ Շաւշէթի շրջանում, ջարդերը, կողոպուտն ու բռնութիւնները կատար[ու]ել են եթէ ոչ բացառապէս, գոնէ գլխաւորապէս տեղական մահմեդական ազգաբնակչութեան ձեռքով եւ պէտք է ենթադրել վերեւից տուած որոշ հրահանգներով եւ ծրագրով:

Սկզբնական կողոպուտը եղել է այն միջոցին, երբ ռուսական զօրքերը հեռանում են, իսկ տաճիկ զօրքերը դեռ եկած չեն լինում: Իրենց միանգամայն ազատ զգալով, տեղացի մահմեդականները, որոնք բոպէապէս զինւում են, մտնում են հայերի տները. յայտնելով, որ երկիրը արդէն անցել է տաճկաց տիրապետութեան եւ իրենք իբրեւ չետնիկներ լիազօրուած են խուզարկելու եւ եղած զէնքերը գրաւելու: Եղած փոքրաքանակ զէնքերը ի հարկէ բոլորը գրաւում են, բայց դա լինում է միայն պատրուակ: Առանց քաշուելու նրանք վերցնում են տանից այն ամէնը ինչ որ իրենց դուր է գալիս: Տները շրջելիս են լի-

նում խումբ խումբ, իսկ խմբերի մէջ լինում են գլխաւորապէս հայերի հենց [թուրք] դրացիները եւ կամ ամենամօտիկ բարեկամ համարուած ծանօթները, որոնց լաւ յայտնի է լինում իւրաքանչիւր հայի ոչ միայն ունեցածի քանակը, այլ եւ որտեղ պահած լինելը: Դրա շնորհիւ հենց սկզբից հնարաւոր չի լինում որեւէ բան թաքցնել: Կողոպուտը շարունակւում է նաեւ տաճիկ զօրքերի տիրապետութեան ժամանակ: Սակայն կողոպտիչները լինում են գլխաւորապէս էլի տեղացիները, շատ քիչ դէպքեր է եղել, երբ զօրքը կամ նոյնիսկ Տաճկաստանից եկած չետնիկները զուտ կողոպուտի նպատակով մտնեն հայերի տները եւ իրեր տան[են]: Նոյնիսկ պատմում են դէպքեր, երբ տեղացի կողոպտիչները նկատելով, որ այդ տունը մտնում են զինուորներ, կամ տաճկական չետնիկներ, գաղտնի փախչում են, որպէսզի իրանց չնկատեն: Տաճիկ զինուորների կամ չետնիկների անկարգութիւնները գլխաւորապէս կայացել են նրանում, որ մտել են տները՝ պահանջել, որ իրենց հիւրասիրեն եւ տան տէրը, աւելի ճիշտ տիրուհին, ստիպուած է գտնել գինի, օղի եւ զանազան ուտելիքներ, որպէսզի բռնութեան չենթարկուի: Այս պատկերը ընդհանուր է եղել ինչպէս Արդուինում, նոյնպէս եւ Արդանուչում:

Սակայն քիչ չէ [չեն] եղել տաճկաց զօրքի եւ իշխանութեան հասցրած նիւթական վնասները: Տեղի է ունեցել նոյն բռնի կողոպուտը, միայն թէ աւելի կատարելագործուած եւ օրինակա[նա]ցրած ձեւով: Ամէն տեղ, ուր որ մտել է տաճկաց զօրքը, նշանակել է ժողովրդի վերայ դրամական կոնտրիբուցիա [ռազմատուգանք] եւ քանի որ դրա քանակն եւ տեւողականութիւնը կախուած է եղել իշխանաւորի կամքից, դոքա կրկնուել են այնքան եւ այն չափով, որքան որ ժողովուրդը կարողացել է տալ: Արդուինում տաճիկ քաղաքապետը այդ նպատակի համար ընտրել է երեք աչքի ընկնող հայ եւ նրանց ստիպել իւրաքանչիւր անգամ գանձել այդ գումարները: Ինձ չյաջողուեց այդ գումարների ճիշտ թիւը պարզել, քանի որ բացի հարկի ձեւով ժողոված գումարներից, առանձին գումարներ պահանջել եւ ստացել են զանազան հարուստ հայերից: Եւ քանի որ այդ հայերի կարողութեան չափը շատ լաւ յայտնի է եղել տեղական իշխանութեան, անկախ ընդհանուր տուրքից, որ դրուած է եղել ամբողջ ժողովրդի վերայ, իշխանութիւնը օգտագործել է իր ունեցած տեղեկութիւնները եւ կորզել ամէնքից ինչքան որ հնարաւոր է եղել:

Խոշոր դեր են խաղացել տեղական մահմեդականները նաեւ հայերի ջարդերի մէջ: Ճիշտ է, կոտորածները կազմակերպել, կոտորել են գլխաւորապէս տաճկական զինուորների եւ չետնիկների միջոցով, բայց տեղական տաճիկներն էլ են եղել, որ ոչ միայն ցոյց են տուել, թէ որ տանը ինչ տղամարդ կայ, այլ եւ փնտռել եւ գտել են տղամարդկանց, նոցա թաքստոցներում: Եւ որովհետեւ նոքա լաւ ծանօթ են եղել իրենց դրացի հայերի ամէն մի անկիւնին, ուստի եւ շատ անգամ նրանց շնորհիւ յաջողուել է ձեռք գցել շատ հայերի:

Կոտորածից յետոյ տեղական մահմեդականները գլխաւոր ջանքը թափել են հայերին մահմեդականացնելու: Իմ ստացած տեղեկութիւնների հիման վրայ, ես վստահանում եմ պնդելու, որ դա քաղաքական որոշ ծրագրի մի մասն է կազմել, որի մասին կը յիշեմ ներքեւում: Տեղական մահմեդականները զգալով այդ եւ կամ հրահանգներ ունենալով, աշխատել են աւելի յախուռն եւ շտապ կերպով օգտուել դրանից, քանի որ դրանով նոքա տիրանում էին հայերի կանանց: Արդուինը մասամբ զերծ է մնացել այդ ձեւի բռնութիւնից, նախ որ այդտեղ կենդրոնացած է եղել տաճկական զօրքի բարձր իշխանութիւնը եւ

ապա այն պատճառով, որ այդ վայրը մինչեւ վերջին րոպէն ծառայել է իբրեւ գլխաւոր յենարան, որտեղ աւելի առաջնակարգ եւ կարեւոր խնդիրներ են եղել տաճիկ զօրքի համար: Արդանուչում տեղական թուրքերը, գլխաւորապէս իրենց (հայերի – Ռ.Ս.) հարեւանները պահանջկոտ առաջարկութիւններ են արել, որ հայերն իրենց աղջկերանց ամուսնացնեն մահմեդական երիտասարդների հետ. եղել է դէպք, երբ տան ծառան՝ տաճիկ, ստիպել է իր տիրոջ կնոջը՝ աղջկերանց մէկին իրեն տալ, իսկ միւսին իր եղբօրը: Այդտեղ հայերը ազատուել են այդ արհաւիրքից, թաքցնելով իրենց աղջկերանց ու հարսերին: Այնուամենայնիւ երեք հարս խլել եւ փախցրել են:

Այս ուղղութեամբ աշխատանք է թափուել գլխաւորապէս Շաւշէթի շրջանում: Շաւշէթի Սաթլէր գիւղում տղամարդկանց կոտորելուց յետոյ, կանանց ու երեխաներին հաւաքում են երկու տան մէջ, լուսաւորչականներին առան-ձին, կաթոլիկներին առանձին: Տասներեք օր պահում են փակուած եւ ստի-պում մահմեդականութիւն ընդունել: Հանդիպելով դիմադրութեան, վճռում են բոլորին ցրել տաճկական գիւղերը՝ տաճիկների մէջ: Իւրաքանչիւր տաճիկ վերցնում է մէկ կամ երկու կին ու աղջիկ՝ իրենց երեխաներով՝ նայած տաճիկի կարողութեան: Մինչեւ վերջին ժամանակներս էլ նոքա դեռ մնում էին տաճիկ գիւղերում, թէեւ այդ գեղերի տղամարդիկ ռուսաց զօրքի մուտքից յետոյ փախչում են լեռները: Այդ գիւղից երեք աղջիկ դեռ սկզբի օրերում բռնի ամուսնացնում են տաճիկների հետ:

Օքրոբակերտ գիւղը փրկւում է կոտորածից (այդտեղ սպանուել են միայն 8 հոգի, այն էլ գիւղից դուրս), գլխաւորապէս նրա շնորհիւ, որ համաձայնում են ձեւականօրէն ընդունում են մահմեդականութիւն: Մամանէլիս գիւղում տաճիկները տանում են երկու հարս:

Հայերի Կոտորածի Եւ Կողոպուտի Քանակը

Կողոպուտը. Արդուինում եւ Արդանուչում շատ քիչ տներ են մնացել, ուր կարելի է գտնել կահկարասիների հետքերը՝ կողոպտուած է ամէն ինչ, նոյնիսկ ծանր իրերը: Այն տներից, որոնք գրաւել են զօրքի կարիքների համար, տան բոլոր իրերը իբրեւ լքեալ իրեր՝ գրաւուել են կառավարութեան կողմից եւ ահագին կարաւաններով տեղափոխել Տաճկաստան: Իսկ ազգաբնակչութեան մօտից տարուած ունեցուածքը բոլորը գտնուելիս է եղել տեղական տաճիկների մօտ: Վերջինները հեռանալիս մասամբ տարել են հետները եւ մասամբ էլ թողել: Տեղական հայերը փնտռում եւ շատ անգամ գտնում են տաճիկների տներում իրենց իրերը: Տնտեսական անմիջական կորստի քանակն անգամ դժուար է որոշել՝ դատարկուել են բոլոր խանութները, շտեմարանները, տարուել է տնային կահկարասիքը, մթերեղէնները, անասունները եւ առհասարակ այն ամէնը, ինչ որ կարելի է եղել տանել: Անշարժ կայքերի վնասը համեմատաբար պակաս են: Տները քանդուած չեն, բայց դուռ-լուսամուտները ջարդուած են, ներսը քարուքանդ արած, աւարարած:

Արդանուչում հայերը շուտ են կարողանում իրենց ուղղել [գոյքը փրկել]: Տաճկական զօրքի եւ ազգաբնակչութեան նահանջը այնքան հապճեպ է լինում, որ նոքա շատ բան թողնում են տեղը: Մասամբ գտնում են իրենց իրերը եւ մասամբ էլ տեղական զինուորական իշխանութեան թոյլտուութեամբ, հաւաքում են տաճկական գիւղերից թողնուած իրեղէնները ու անհրաժեշտ իրերը: Սակայն այդ թոյլտուութիւնը շուտով վերացւում է, թէեւ մինչեւ վերջին ժա-

մանակներն էլ տեղացի հայերը շատ էժան գներով ձեռք են բերում շուկայում ծախուող շոր, էժան գներով տաւար եւ տնային իրեր: Այդտեղ միայն մօտ 40 տուն թշուառ դրութեան մէջ են՝ դրանց տղամարդիկ կոտորուել են, տներում մնացել են միայն փոքրահասակ որբեր եւ պառաւ կանայք: Նաեւ սկզբնական կարիքները բաւարարուած է եղել Կարսի Շրջանային Կոմիտէի կողմից ուղարկուած օժանդակութեամբ: Ներկայումս այդ չքաւորները ցուցակագրուած են նահանգապետի կարգադրութեամբ եւ Բաքումի Շրջանային Կոմիտէի կողմից, դոցա տրւում է անհրաժեշտ օգնութիւնը:

Արդուինում հարուստի կամ աղքատի հասկացողութիւնը վերացուած է՝ բոլորն էլ կարօտութեան մէջ են, բացի այն քչերից, որոնք Բաքումում կամ այլ տեղերում ունեն հարուստ ազգականներ: Այդ շրջանում տաճիկները ոչինչ չեն թողել՝ տարել են ամէն ինչ: Իսկ ռուսական իշխանութիւնները խստիւ արգելում են ոչ միայն վերցնել տաճիկների թողած իրերը, այլեւ գնել: Արդուինի օգնութեան գործը վերցրել է իր վերայ Բաքումի Շրջանային Կոմիտէն, որ եւ բաւարար կերպով կատարում է:

Արդուինում սպանուած են 27 տղամարդ, իսկ 15ը վերցուած, տարուած, յայտնի չէ, թէ ինչ նպատակով: Տեղացիք կարծում են, որ իբրեւ պատանդ, իսկ իրենք՝ տաճիկները յայտնել են, որ տանում են իբր թէ քննութեան համար, որպէսզի պարզեն, թէ տաճիկ իշխանութեան ագենտները [գործակալները] որքան փող են ստացել Արդուինից:

Արդանուչում սպանուած են 125 տղամարդ, որոնցից 10 դրսեցիներ: Այդտեղից տարուած են երեք հարսեր, որոնք վերջին օրերս վերադարձան տաճկական սահմանագլխից թշուառ դրութեան մէջ:

Արդանուչի շրջանի Տանձոտ գիւղում սպանուած են բոլոր տղամարդիկ, բացի հինգ հոգուց, որոնցից 4ը ծերունիներ են:

Սաթլէր գիւղում սպանուել են բոլոր տղամարդիկ, կա՞ն արդեօք ազատուածներ՝ յայտնի չէ:

Օքրոբակերտում սպանուած են 8 հոգի:

Բոլոր տեղերում էլ սպանութիւնները կատարուել են որոշ օրերում՝ եղել են կազմակերպած: Գիշեր ժամանակ սկսել են բոլոր տղամարդկանց փնտռել եւ հանել տներից: Սպանել են կամ փողոցներում եւ կամ հաւաքել են որոշ վայրերում եւ խումբ խումբ կոտորել: Գլխաւորապէս խողխողել են սառը զէնքով: Սարսափելի գազանութիւնների դէպքեր են տեղի ունեցել, կտրել են [մարմնի] անդամները՝ քիթը, ականջները, լեզուն: Արդանուչում 38 հոգու մի ահռելի ժայռից ձորն են գցել: Շատ տեղերում դիակները նոր են գտնում եւ հողին յանձնում: Տանձոտ եւ Սաթլէր գիւղերը դեռ դիակներից ու աղտոտութիւններից վերջնականապէս չի մաքրուած:

Ջարդերի Պատճառները

Առանձին հետաքրքրութիւն է ներկայացնում ջարդերի պատճառը կամ նպատակը: Տեղացի հայերը բացատրում են այդ մի քանի պատճառներով: Նախ կարծւում է, որ պատճառը տնտեսական է (այդ տեսակէտին է եւ տեղական իշխանութիւնը): Ենթադրւում է, որ տեղացի թուրքերը նախանձելով հայերի հարստութեանը, ուզեցել են կոտորածով վերջ դնել հայերի տնտեսական գերիշխանութեանը: Իբրեւ ապացոյց, բերում են այն հանգամանքը, որ կողոպտելիս գլխաւորապէս պահանջել են պարտամուրհակներ եւ տիրապե-

տական թերթեր եւ այն, որ հայերը իսկապէս մեծ գումարներ են ունեցել մահմեդականների վերայ: Ապա բացատրում են կրօնական ֆանատիզմով [մոլեռանդութեամբ], որով տաճիկները բռնուած են եղել վաղուց ի վեր եւ իբր թէ այդ ֆանատիզմը աւելի եւս բորբոքուել է կրօնական պատերազմի պատճառով: Երրորդ պատճառը գտնում են նրանում, որ տեղացի տաճիկները ուզել են այդ միջոցով սեփականացնեն հայերի կանանց ու աղջկերանց:

Ինձ թւում է, որ այս պատճառները, եթէ դեր խաղացել են, յամենայն դէպս շատ չնչին, իբրեւ մոտիւներ գազանութիւնների արտայայտումների: Սակայն դրանք չեն եղել գլխաւոր դրդապատճառները:

Ամէնից առաջ պիտի նկատել, որ ջարդերը կրել են ոչ թէ պատժական բնաւորութիւն [բնոյթ] եւ չեն եղել տեւողական երկար ժամանակի ընթացքում: Այլ եղել են կազմակերպուած եւ գործադրուել են որոշ օրերում եւ ամէն տեղ միատեսակ: Այդ պատճառներով դժուար է բացատրել եւ այն, որ սկզբնական շրջանում՝ տիրապետութեան ժամանակ ոչ մի ջարդ չի եղել: Ջարդերը եղել են գլխաւորապէս տաճիկ զօրքի նահանջից մի քանի օր առաջ: Եւ ապա ջարդերը չեն կրել ամբոխային պագրոմի (ջարդի – Ռ.Ս.) բնաւորութիւն: Ամբոխը դեր չի խաղացել: Եթէ մասնակցել էլ են տեղացիք, միայն իբրեւ տեղական մարդիկ խուզարկութիւնների ժամանակ: Ջարդերը կազմակերպել են եւ գործադրել [են] տաճկաց զօրքը եւ չեթաները, իսկ ղեկավարները եղել են միշտ զօրքի սպաները:

Ինձ թւում է, որ այդ շրջանի հայկական ջարդերը հետեւանք են որոշ քաղաքական ծրագրի, որ դրուած է եղել վերեւից: Երբ տաճիկները տեսել են, որ այդ շրջանն իրենց ձեռքից դուրս է գալիս, յուսալով, որ ժամանակաւորապէս, նոքա ցանկացել են ոչնչացնել տաճկական ծովում ընկած մի քանի հայկական կղզիներ, որոնք միակ կէտերն են, որ կարող էին ծառայել ռուսներին իբրեւ յենարան: Այդ նպատակով նոքա ծրագրել են ոչնչացնել հայերի արական սեռը, ենթադրելով, որ կանայք ու երեխաները կամ պիտի ժամանակի ընթացքում ձուլուեն մահմեդականների մէջ եւ կամ ցրուեն ու դատարկեն շրջանը: Այդպիսի մի ծրագրի գոյութիւնը ինձ համար կասկածից դուրս է:

Խ[աչատուր] Կարճիկեան [ստորագրութիւն]

Մակագրութիւններ՝ «10/IV [1915]»: «արձ[անագրութիւն] 35»: «Կարդացուեց Հ[այկական] Կ[ենտրոնական] Կոմիտէի նիստում՝ 15 Ապրիլի 1915թ՝ Ս[ամսոն] Յարութիւնեան[101] [ստորագրութիւն]:

Է[102].

ԿՈՎԿԱՍԻ ՀԱՅՈՑ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ԼԻԱԶՕՐ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՇԱՐԱՖԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ՆՈՅՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ՆԱԽԱԳԱՀ ՍԱՄՍՈՆ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆԻՆ ԿԱՐՍԻ ՄԱՐԶՈՒՄ ԹՈՒՐՔԵՐԻ ԿԱՏԱՐԱԾ ՎԱՅՐԱԳՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

26 Ապրիլի 1915 թ.

Կարս

Մեծարգոյ Սամսոն Ստեփանիչ,

Ուղարկում եմ վերջին 10 օրուայ գործունէութեան համառօտ զեկուցումը եւ խնդրում եմ օգտուէք Ղարսի [Կարսի] Նահանգապետ Պողգուրսկու[103] այդտեղ լինելուց եւ խօսէք ինչ պէտք է: Այսքանը կ՚աւելացնեմ, որ Օլթիի եւ Կարաուրգանի շրջանում բնակուող մահմեդականներին բոլորին որոշել են տե-

դափոխել Արդահանի շրջանը: Այդ մասին արդէն նահանգապետը արել է կարգադրութիւն:

Պէտք է ասեմ, որ ներկայումս արդէն անխժտելի կերպով ապացուցուած է ռուսահպատակ այդ շրջանի մահմեդականների խոշոր աջակցութիւնը տաճիկներին: Արդէն Օլթիի եւ Կարաուրգանի շրջանների 11 գիւղերում զինուորական վարչութիւնը կատարել է քննութիւն եւ այդ գիւղերից աքսորել է եւ բանտարկել զէնքի ընդունակ հարիւրաւոր մարդիկ: Քրիստոնեայ ժողովուրդը մեծ մասամբ թալանուել եւ կոտորուել [է] (եղել են սպանութեան շատ դէպքեր) տեղական մահմեդականներից, թէպէտ երբ ռուսները նորից տիրում են, թալանը չի մնում մահմեդականներին, որովհետեւ ռուս զինուորներն բաւականին եռանդուն գործունէութիւն են ցոյց տալիս նոյն ուղղութեամբ՝ չզատելով նոյնիսկ քրիստոնեաներին մահմեդականներից:

Չնայած որ ապացուցուած է Ղարսի շրջանի մահմեդականների բացարձակ աջակցութիւնը տաճիկներին, պէտք է ասեմ, որ մինչեւ օրս էլ ադմինիստրացիան դէպի նրանց շատ լաւ է վերաբերւում, մանաւանդ նահանգապետի օգնականը: Այս րոպէիս Արդահանի եւ այլ շրջաններում Բագուի Մուսուլմանական Բարեգ[ործական] Ընկ[երութեան][104] լիազօրներ Սուլթանովը[105] եւ … [ազգանունն ընթեռնելի չէ] հրաւիրել են Բագուից 20ից աւելի տաճիկներ, որոնք կազմակերպում են պատերազմից վնասուածներին եւ փախստականներին «նպաստելու գործը»:

Խնդրում եմ կարգադրէք տալ պր. Փարեմուզեանին 50 ռուբլի յանձնելու տնեցոց:

Յարգանօք՝ Աղեքսանդր Շարաֆեանց [ստորագրութիւն]

Յ.Գ.

Մեծարգոյ Սամսոն Ստեփանիչ,

Արդէն Ձեր այսօրուայ հեռագրի հարցերին զեկուցմանս մէջ պատասխանել եմ: Միայն մի խնդիրք ունիմ՝ Խորասանի ուչաստկի [տեղամասի] Բաշգիւղում գտնւում է նաչալնիկի ռազդատկի [բաշխիչ պետի] օգնական ոմն Օքսուզովը, որը արդէն մէկ անգամ վռնդուել է պաշտօնից իր սրիկայութիւնների համար, իսկ այժմս նորից պաշտօնի է հրաւիրուել: Շնորհիւ նրա սրիկայութիւնների, փոքր էր մնացել, որ մեր ուսանողներին հեռացնէին, որովհետեւ վերջիններս չէին թողնում նրան ամէն կերպ կեղեքել ժողովրդին եւ տանջել: Նա սուտ դանոսներ (մատնագրեր - Ռ.Ս.) [է] տալիս գարնիզոնի նաչալնիկին [կայազօրի պետին] եւ վերջինը ուզում էր 24 ժամուայ ընթացքում հեռացնել ուսանողներին, միայն Բարատովը[106] իմանալով՝ չի թողնում եւ յայտարարում է, որ նա վստահ է նոցա վրայ:

Այդ Օքսուզեանը, որը դժբախտաբար հայ է, բայց ամենասրիկայ հայերից է, նոյն իսկ խեղճ գաղթականներից կարպէտներ է վերցրել, սպասքներ է վերցնում՝ վախեցնելով, որ կը հասցնի Ռուսաստանի խորքերը:

Խնդրում եմ Նահանգապետի հետ խօսէիք եւ ազատէք խեղճ ժողովրդին այդ անպիտան հայից:

Եթէ երբեմն զեկուցումներս ուշանում են՝ պատճառն այն է, որ գտնւում եմ գիւղերում, որտեղ փոստ չկայ: Որպէսզի խոստումս կատարած լինէի եւ 10 օրուայ ընթացքում վերջացրած ուսումնասիրութիւնը 100 գիւղի, մինչդեռ իրենց կոմիսիաները 2 ամսուայ ընթացքում 30 գիւղ էին կարողացել

ուսումնասիրել: Ես ստիպուած էի գիշերները նոյն իսկ ձիուց չիջնել եւ օրական 50-55 վերստ ճանապարհ գնալ:

Վաղը ճանապարհուելու եմ եւ հաւանական է մինչեւ վերջացնելը հնարաւորութիւն չունենամ զեկուցում ուղարկել, որովհետեւ գիւղերում փոստ չկայ:

Յարգանօք՝ Աղեքսանդր Շարաֆեանց [ստորագրութիւն]

Մակագրութիւններ՝ «Ղարս»: « N 7»: «XII»:

Ը[107].

ԿՀԲԸ ԱԽԱԼՔԱԼԱՔԻ ՄԱՄՆԱՃԻՒՂԻ ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ ՆԱԽԱԳԱՀ Վ. ՇԱՀՊԱՐՈՆԵԱՆԻ ԶԵԿՈՒՑԱԳԻՐԸ ԿՀԲԸ ԿԻՑ ԳՈՐԾՈՂ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷԻՆ ՏԱՆՋՈՏՑԻ ԵՒ ԱՐԴԱՀԱՆՑԻ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԻ ԿԵՑՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ ԿԱՏԱՐՈՒԱԾ ԾԱԽՍԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

18 Սեպտեմբերի 1915 թ.

Տփխիս

Յայտարարութիւն

Ախալքալաքում գտնուող մօտ 500 հոգի Տանձոտցի եւ Արդահանցի գաղթականների համար ծախսւում է ամսական 1200 ռուպլի, որով տրւում է բնակարանների քրէյ [վարձ]. լուսաւորութեան, վառելիքի եւ ընթացիկ ծախսերի համար ամէն մէկին օրական հինգ կոպէկ, իսկ հացը եւ մի բաժին կերակուր ստանում են գաւառական կոմիտէից:

Այժմ պատիւ ունեմ յայտնելու, որ տեղական մուտքը յօգուտ գաղթականների շատ չնչին է եւ չի հոգացւում այդ ծախսերի ամէնաչնչին մասն էլ, իսկ յարգելի կոմիտէիցդ ստացուած փողերն էլ ծախսուած է, որի հաշիւը կ՝ներկայացնենք մի քանի օրից:

Սրանով խնդրում եմ անմիջապէս փոխադրել Ախալքալաք Բարեգ[ործական] Ընկերութեան մի հազար ռուպլի (1000 ր[ուբլի]), որպէսզի հոգացուի նրանց առօրեայ ծախսերը, հակառակ դէպքում գաղթականները կ՝մնան անելանելի դրութեան մէջ:

Ախալք[ալաքի] Բարեգ[ործական] Ընկ[երութեան] ճիւղի վարչութեան նախագահ՝ Վ. Շահպարոնեան [ստորագրութիւն]

Մակագրութիւններ՝ «2/X-1915թ., N597»: «1. Առաջարկել տեղեկացնել, թէ արդեօք ժողովե՞լ են իրենց բերքը, 2. Առաջարկել ներկայացնել … [ընթեռնելի չէ] գումարը, 3. Գրաւոր կերպով յայտնել, թէ ինչ կառավարական օգնութիւն չեն …[ընթեռնելի չէ], [Սամսոն Յարութիւնեան]:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] E. V. Maslovskiy, *Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte 1914-1917g. Strategicheskiy Ocherk* (*Համաշխարհային պատերազմը կովկասեան ռազմաճակատի վրայ* 1914-1917 *թթ. ռազմագիտական ակնարկ*), *Փարիզ*, 1933, *էջ* 32։

[2] *Աւելի մանրամասն տե՛ս՝ Ռ. Սահակեան*, «*Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի Նախօրեակին եւ Ընթացքում Ռուս-Թուրքական Ռազմաճակատում Հետախուզական Ծառայութիւնների Գործունէութեան Պատմութիւնից* (1914-1917 *թթ.*), *Պատմաբանասիրական Հանդէս*, *թիւ* 3, 2011, *էջ* 94-119։

[3] *Գնդապետ Ի. Ի. Պաստրիւլինը* (1867-?) 1910*ից Թիֆլիսի Ժանդարմական Վարչութեան պետն էր*։

[4] *ՀԱԱ*, *ֆ*. 1267, *ց*. 4, *գ*. 3, *թ*. 15։

[5] *Վ. ֆոն Շուլենբուրգը (գերմաներէն՝* Friedrich-Werner Erdmann Matthias Johann Bernhard Erich Graf von der Schulenburg, 1875-1944), *գերմանացի դիւանագէտ, հետախոյզ։* 1901*ին սկսել է իր դիւանագիտական գործունէութիւնը, որին զուգահեռ կատարել է հետախուզական աշխատանքներ։* 1911*ին նշանակուել է Թիֆլիսում գերմանական փոխ-հիւպատոս։* 1915*ին եղել է կապի սպայ (հետախոյզ)։ Մասնակցել է «Վրացական Լեգէոն»ի կազմակերպման աշխատանքներին։ Լեգէոնը թուրքական բանակի կազմում պէտք է կռուէր ռուսների դէմ։ Յետագայում նշանակուել է Էրզրումի, ապա Բէյրութի եւ Դամասկոսի գերմանական հիւպատոս։* 1918*ին՝ Անդրկովկասում գերմանական զօրքերի հրամանատարին կից դիւանագիտական առաքելութեան ղեկավար։* 1922-1931՝ *դեսպանորդ Թեհրանում, իսկ* 1931-1934՝ *զբաղեցրել է նոյն պաշտօնը Բուխարեստում։* 1934-1941՝ *Գերմանիայի դեսպանը Խորհրդային Միութիւնում։ Մասնակցել է Հիտլէրի դէմ* 1944 *Յուլիսի* 20*ի մահափորձի կազմակերպմանը, ձերբակալուել եւ* 1944 *Նոյեմբերի* 10*ին կախաղան է բարձրացուել։*

[6] G. V. Pipiya, *Germanskiy Imperialism V Zakavkazye V 1910-1918 gg.* (*Գերմանական կայսերապաշտութիւնը Անդրկովկասում* 1910-1918 *թթ.*), *Մոսկուա*, 178, *էջ* 34։

[7] *Նոյն։*

[8] *Նոյն։*

[9] *Հինգերորդ շարասիւն (իսպ.՝* Quinta columna) *անուանել են Իսպանիայի Հանրապետութիւնում* 1936-1939՝ *քաղաքացիական պատերազմի ժամանակ գործող գեներալ Ֆ. Ֆրանկոյի գաղտնի գործակալներին։ Ներկայումս այդպէս են անուանում հակառակորդի գաղտնի գործակալներին, որոնք իրականացնում են լրտեսութիւն, մահափորձեր, զինուորական եւ քաղաքացիական չինութիւնների, պահեստների պայթեցումներ, նենգադուլներ, տարածում են ապատեղեկատուութիւն եւ այլ հակակառավարական գործողութիւններ)։*

[10] Maslovskiy, *էջ* 48։

[11] *Ռեզիդենտ - մի երկրի հետախուզութեան ղեկավարը այլ պետութիւնում։*

[12] Pipiya, *էջ* 34։

[13] *ՀԱԱ, ֆ.* 102, *ց.* 2, *գ.* 21, *թ.* 8։

[14] *Նոյն, ֆ.* 113, *ց.* 3, *գ.* 102, *թ.* 167։

[15] Pipiya, *էջ* 34։

[16] Pipiya, *էջ* 34. *նաեւ՝ Լէօ Կերեսելիձէ* (1885-1944), *վրաց քաղաքական գործիչ, լրագրող, փիլիսոփայութեան դոկտոր։ Պայքար է մղել ռուսական, ապա խորհրդային իշխանութիւնների դէմ Վրաստանի անկախութեան համար։ Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմի տարիներին գործակցել է գերմանացիների հետ։*

[17] G. Lorey, *Operatsii Germano-Turetskikh Morskikh Sil V 1914-1918gg.* (*Գերմանա-թուրքական ծովային ուժերի գործողութիւնները* 1914-1918*թթ.*), *Մոսկուա*, 1934, *էջ* 69. *նաեւ՝ Boewaya Letopis Russkogo Flota. Khronika Vazneyshikh Sobitiy Voennoy Istorii Russkogo Flota, S IX V. Po 1947 G.* (*Ժամանակագրութիւն ռուսական նաւատորմի պատերազմական պատմութեան կարեւոր իրադարձութիւնների Թ.դարից մինչեւ* 1947 *թ.*), *Մոսկուա*, 1948, *էջ* 398։

[18] Lorey, *էջ* 204։

[19] *ՀԱԱ, ֆ.* 1267, *ց.* 2, *գ.* 70, *թ.* 5-7։

[20] V. E. Shambarov, *Za Very, Karya I Otechestvo!* (*Յանուն հաւատի, երկրի եւ հայրենիքի*), *Մոսկուա*, 2003, *էջ* 302։

[21] *Ռուսերէն բառ, բառացի նշանակում է սողալ։ Այդպէս էին անուանում սկզբնապէս հետեւակ կազակներին։ Նրանք կարողանում էին սողէսող, աննկատ մօտենալ հակառակորդին։ Ռուսական բանակի կազմում պլաստունները հանդէս էին գալիս առանձին ստորաբաժանումներով, որոնցում ներգրաււում էին առաւել պատրաստուած եւ*

գերազանց կրակել խմացող կազակներին։ Ցաճախ պլաստուններին յանձնարարում էին հետախուզական եւ խափանարարական մարտական առաջադրանքներ։

[22] A. Kolenkovskiy, *Manevrenniy Period Pervoy Mirovoy Voyni 1914G.* (Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի 1914ի զօրաշարժային ժամանակաշրջանը), Մոսկուա, 1940, էջ 319։

[23] ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 4, գ. 7, թ. 8։

[24] 1915 Նոյեմբերի 23ի ռուսական հրամանատարութեան հաղորդման մէջ յայտնւում է, որ Ներքին Աջարիայի գրեթէ ողջ բնակչութիւնը զէնք ստանալով, միացել է հակառակորդին (ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 4, գ. 7, թ. 3)։

[25] ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 1557, թ. 1։

[26] ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 1557, թ. 1 շրջ.։

[27] ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 1557, թ. 2։

[28] ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 1557, թ. 3։

[29] ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 1557, թ. 3 շրջ.։

[30] ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 1557, թ. 4 շրջ.-5։

[31] ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 1557, թ. 5 շրջ.-6։

[32] Դաւիթ Մարտիրոսեանն աշխատել է Ռուսաստանի Դաշնութեան Պաշտպանութեան Նախարարութեան Ռազմական Պատմութեան Ինստիտուտում։ Թեկնածուական ատենախօսութեան թեման եղել է՝ «Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի Ռուս-Թուրքական Ռազմաճակատը» (Սարատով, 2006, ռուսերէն)։ Վկայակոչուող յօդուածը գրուել է գլխաւորապէս ռուսական արխիւային նորայայտ փաստաթղթերի հիման վրայ։ Ներկայումս նա Մոսկուայի Միջազգային Յարաբերութիւնների Համալսարանի Կովկասի Հիմնախնդիրների եւ Տարածքային Անվտանգութեան Կենտրոնի աւագ գիտաշխատող է։ 2011 Մարտի 13-20ը ՀՀ Արտաքին Գործերի Նախարարութեան Դիւանագիտական Ակադեմիայում հանդէս է եկել «Ռուսաստանի Արտաքին Քաղաքականութիւնը Հարաւային Կովկասում» թեմայով դասախօսութեամբ։ 2012 Հոկտեմբերի 5-7ը հանդէս է եկել ԵՊՀ Միջազգային՝ «Կովկասեան-Կասպեան Շրջանի Տեղաբնիկ Ժողովուրդներ» Համաժողովում (մասնակցել են 20 երկրների տարբեր համալսարաններից եւ գիտական կենտրոններից ժամանած 70ից աւելի ներկայացուցիչներ)։ Զեկուցման թեմա է եղել «Աջարական Խնդիրը» Ռուսական Կայսրութեան Քաղաքականութիւնում ԺԹ. Դարի Երկրորդ Կէսին-Ի. Դարի Սկզբին (Բնութագրական Գծեր եւ Առանձնայատկութիւններ)»։

[33] David Martirosian, “Tragediya Batumskikh Armyan: Prosto ‘Rejnya, Ili Predvestnik Armyanskogo Genotsida?„ http://regnum.ru/news/1236705.html (Բաթումի հայերի ողբերգութիւնը՝ պարզապէս «կոտորա՞ծ», թէ՞ Հայկական Ցեղասպանութեան նախակարապետ)։

[34] «Թեչքիլաթը Մահսուսէ»ի կազմակերպման թուականի վերաբերեալ տարբեր կարծիքներ կան։ Ըստ Ռ. Գասպարեանի՝ 1914 Օգոստոս (Գասպարեան Ռ. Հ., Հայկական կոտորածները Կիլիկիայում (XIX դարի 90-ական թթ. - 1921 թ.), Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» հրատ., 2005, էջ 98)։ Մէկ այլ տեղեկութեան համաձայն, կազմակերպութիւնը գործել է 1912-1913ին՝ Բալկանեան պատերազմների ժամանակ եւ հիմնուել է Էնվէր փաշայի կողմից քաղաքական հակառակորդների հետ հաշուեյարդար տեսնելու համար (A. G. Ushakov, *Fenomen Atatyurka. Turetskiy Pravitel, Tvorets I Diktator* (Աթաթուրք երեւոյթը. թուրքական տիրակալը, արարիչը եւ բռնակալը), Մոսկուա, 2002, էջ 80)։ Պրոֆեսոր Վահագն Տատրեանի վկայակոչած մէկ այլ փաստից կարելի է եզրակացնել, որ կազմակերպութիւնը գործել է դեռեւս 1910ից (V. N. Dadrian,“Documentation of the Armenian Genocide in the Turkish Sources“, in *Genocide: A Critical Bibliographic Review, Vol. 2*, London, 1991, pp. 119-120)։

[35] *Վարչական-տարածքային միաւորի անուանումը։*

[36] *Խորհրդային պատմաբան Եւգենի Ֆ. Լուդշուէյտը իր աշխատութիւնում տեղադրելով Արդուինից լուսանկար, հետեւեալ մակագրութիւնն է արել.* «Արդուին՝ հայկական հինաւուրց քաղաք. իր մաքուր, գեղեցիկ, կղմինդրածածկ տնակներով խիստ տարբերւում է ժամանակակից Թուրքիայի սովորական քաղաքներից» (*Ե. Ֆ. Լուդշուէյտ, Թուրքիա. Տնտեսա-Աշխարհագրական Ակնարկ, Երեւան, Հայպետհրատ,* 1958, *էջ* 344)։

[37] Martirosian:

[38] *ՀԱԱ, ֆ.* 113, *ց.* 3, *գ.* 1503, *թ.* 2։

[39] *ՀԱԱ, ֆ.* 113, *ց.* 3, *գ.* 1503, *թ.* 2։

[40] *ՀԱԱ, ֆ.* 1262, *ց.* 3, *գ.* 1556, *թ.* 25։

[41] *ՀԱԱ, ֆ.* 1262, *ց.* 3, *գ.* 1566, *թ.* 3-4։

[42] *ՀԱԱ, ֆ.* 1262, *ց.* 3, *գ.* 1556, *թ.* 1 *շրջ.*։ *Ռուսական իշխանութիւնները անց են կացնում հետաքննութիւն՝ պարզելու, թէ ինչպէս է տեղի ունեցել բանտարկեալների ազատ արձակումը։ Հետաքննութեան ընթացքում պարզւում է, որ Օլթիի Օկրուգի պետ Խուցիստովի հրամանով են ազատ արձակուել բոլոր բանտարկեալները։ Իշխանութիւնները նրա դէմ որեւէ գործողութիւն չեն ձեռնարկում՝ զգուշանալով դրանով գրգռել տեղի մահմեդականների կրօնական մոլեռանդութիւնը։ Խուցիստովին տեղափոխում են Ելիսաւետպոլի (Գանձակ) գաւառ, որպէս հաշտարար դատաւոր* (*ՀԱԱ, ֆ.* 1262, *ց.* 3, *գ.* 1566, *թ.* 10, 14)։

[43] Martirosian:

[44] četnici, chetnitsi-*չեթէ, սերբերէն բառ է։ Այդպէս են անուանել Սերբիայում օսմանեան տիրապետութեան դէմ պայքարող հայրենասէրներին։ Վերը նշուող չեթէն՝ իրականում աւազակախումբ էր, եւ որեւէ առնչութիւն չունէր բալկանեան կամ հայ ազգային-ազատագրական շարժման հետ։*

[45] A. O. Arutyunian, *Kavkazskiy Front 1914-1917 GG.* (*Կովկասեան ռազմաճակատը* 1914-1917*թթ*), *Երեւան, Հայաստան Հրատ.*, 1971, *էջ* 160-161։

[46] *ՀԱԱ, ֆ.* 1267, *ց.* 2, *գ.* 70, *թ.* 7։

[47] Martirosian:

[48] *Նոյն։*

[49] *ՀԱԱ, ֆ.* 113, *ց.* 3, *գ.* 1583, *թ.* 3։

[50] Martirosian:

[51] *Նոյն։*

[52] *Նոյն։*

[53] *Նոյն։*

[54] Martirosian:

[55] *Նոյն։*

[56] *ՀԱԱ, ֆ.* 502, *ց.* 1, *գ.* 145, *թ.* 4։

[57] *Ա. Կիրիմեան, «Վարդան Մազմանեանի Վկայութիւնները Բաթումի Մարզի Տանձոտ Գիւղի Հայ Բնակչութեան Կոտորածների Մասին», Բանբեր Հայաստանի Արխիւների, Երեւան,* N 1, 2005, *էջ* 10։

[58] Martirosian:

[59] *Առաջին Համաշխարհային Պատերազմում Օսմանեան Կայսրութեան պարտութիւնից յետոյ օսմանեան կառավարութեան որոշմամբ* 1919 *Յունուարի* 8*ին Կ. Պոլսում կազմւում են Առաջին, Երկրորդ եւ Երրորդ Ռազմական ատեաններ։ Դատավարութեան ընթացքում բացայայտուեց, որ հայերի ցեղասպանութեան հրամանները տրուել են բանաւոր եւ գրաւոր (Մ. Ներսիսեան, Հայոց Ցեղասպանութեան Անհերքելի Փաստաթղթեր, Երեւան,* 2005, *էջ* 101)։ *Հետաքննութեան ժամանակ պարզուեց, որ Թէչքիլթը*

Մահմուտի անուան տակ գործել են երկու գաղտնի կազմակերպութիւններ։ Առաջինը հիմնուել է Ռազմական Նախարարութիւնում եւ գլխաւորել է Սուլէյման Ասքէրի բէյը։ Երկրորդը կազմաւորուել եւ գործել է ՆԳ Նախարարութեան ենթակայութեան ներքոյ։ Այն գլխաւորել է Բեհաէդդին Շաքիր բէյը (Հայերի Ցեղասպանութիւնը Հատ Երիտթուրքերի Դատավարութեան Փաստաթղթերի, ՀՍՍՀ ԳԱ Արեւելագիտ. Ինստ., առաջաբանը, թարգմ. եւ ծանօթագր. Ա. Հ. Փափազեանի, Երեւան, 1988, էջ 18)։ Ամերիկեան բանակի փոխգնդապետ, ռազմական պատմաբան Էդ. Էրիկսոնն իր յօդուածներից մէկում, կասկածի տակ է դնում Վահագն Տատրեանի այն պնդումը, որ վերը յիշատակուած կապիտան (յետագայում մայոր) Շտանդէն գլխաւորել է Բաթումի Մարզ ներխուժած Թէշքիլաթը Մահմուտի ստորաբաժանումը եւ մասնակից է եղել հայերի կոտորածներին (Vahakn Dadrian, "The Role of the Special Organization in the Armenian Genocide during the First World War," *Minorities in Wartime: National and Racial Groupings in Europe, North America and Australia in Two World Wars*, Panikos Panayi, ed. (Oxford: Berg, 1993), pp. 58-63)։ *Էրիկսոնը փորձում է Թէշքիլաթը Մահմուտին ներկայացնել որպէս յատուկ նշանակութիւն ունեցող օսմանեան ստորաբաժանում, որի կազմում ընդգրկուել են բացառապէս թուրք սպաներ։ Նա «մոռացութեան» է մատնում այն հանգամանքը, որ գոյութիւն ունէին երկու Թէշքիլաթը Մահմուտ։ Խօսքը վերաբերում է ՆԳ Նախարարութեան ենթակայութեան ներքոյ գործող եւ հայերի զանգուածային սպանդերն իրականացրած ստորաբաժանմանը* (Edward J. Erickson, "Armenian Massacres: New Records Undercut Old Blame", *Middle East Quarterly*, Summer 2006, volume XIII, number 3, pp. 67-75. http://www.meforum.org/991/armenian-massacres-new-records-undercut-old-blame: *Էրիկսոնը հեղինակն է Ordered to Die. A History of the Ottoman Army in the First World War*, Foreword by General Huseyin Kivirkoğlu, Westport Connecticut, London, 2001 *գրքին*։

[60] Martirosian:

[61] *ՀԱԱ*, *ֆ*. 113, *ց*. 3, *գ*. 1595, *թ*. 1։

[62] Martirosian:

[63] *ՀԱԱ*, *ֆ*. 1262, *ց*. 3, *գ*. 1562, *թ*. 1։

[64] *ՀԱԱ*, *ֆ*. 1262, *ց*. 3, *գ*. 1557, *թ*. 1 *շրջ*.։

[65] *ՀԱԱ*, *ֆ*. 1262, *ց*. 3, *գ*. 1557, *թ*. 1 *շրջ*.։

[66] *ՀԱԱ*, *ֆ*. 502, *ց*. 1, *գ*. 145, *թ*. 4։

[67] *ՀԱԱ*, *ֆ*. 28, *ց*. 1, *գ*. 111, *թ*. 19։

[68] *Լուդշուէյտը հետաքրքիր նկարագրութիւնն է տուել Արդուինի*. «Դա (Արդուինը - Ռ.Ս.) կանաչի մեջ թաղուած, առեւտրական աշխուժ, իր հիանալի խաղողով, ծխախոտով եւ ձիթապտղով յայտնի, մի քաղաք էր։ Քաղաքի բնակչութիւնը, որը գրեթէ ամբողջովին հայեր էին, զերազանցում էր 10 հազար մարդուց։ Քաղաքի անցումը Թուրքիային եւ Արդուինում ապրող հայերի վտարումը հասցրին նրա սոսկալի ամայացմանը եւ անկմանը։ Խիստ պակասեց բնակիչների թիւը։ Այժմ (1950ականներ - Ռ.Ս.) քաղաքն ունի ընդամէնը միայն 4,5 հազար մարդ՝ թուրքեր եւ աջարացիներ։ Վայրենացել են պտղատու եւ խաղողի փարթամ այգիները, որ շրջապատում էին քաղաքը. թէեւ ծխախոտի ցանքատարածութիւնը աւելացել է, բայց նրա բերքը հողի ուժասպառման եւ ոռոգման սիստէմի քայքայման պատճառով խիստ նուազել է։ Առեւտուրը մեռել է։ Այդ ամէնի հետեւանքով Արդուինը դարձել է յետ ընկած մի վայր» (*Լուդշուէյտ*, *Թուրքիա*, էջ 345-346)։

[69] *ՀԱԱ*, *ֆ*. 28, *ց*. 1, *գ*. 111, *թ*. 22։

[70] *ՀԱԱ*, *ֆ*. 1267, *ց*. 4, *գ*. 6, *թ*. 27։

[71] *Նոյն*, *ֆ*. 1262, *ց*. 3, *գ*. 1595, *թ*. 1-2։

[72] *Նոյն*, *թ*. 2։

[73] *ՀԱԱ*, *ֆ*. 1262, *ց*. 3, *գ*. 1583, *թ*. 6։

[74] ՀԱԱ, ֆ. 1262, ց. 3, գ. 1596, թ. 1 եւ շրջ.։թ. ։
[75] ՀԱԱ, ֆ. 1262, ց. 3, գ. 1583, թ. 1։
[76] Հոֆմէյստէր, գերմ. Hofmeister՝ արքունիքի կառավարիչ։
[77] ՀԱԱ, ֆ. 1262, ց. 3, գ. 1583, թ. 3։
[78] ՀԱԱ, ֆ. 1262, ց. 3, գ. 1583, թ. 3։
[79] ՀԱԱ, ֆ. 1262, ց. 3, գ. 1583, թ. 26։
[80] ՀԱԱ, ֆ. 1262, ց. 3, գ. 1583, թ. 11 շրջ.։
[81] ՀԱԱ, ֆ. 1262, ց. 3, գ. 1583, թ. 37։
[82] Martirosian:
[83] Martirosian:
[84] ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 4, գ. 10, թ. 5։
[85] Զօրավար Թովմաս Նազարբէկեանն իր յուշերում վկայում է, որ 1915ի Դեկտեմբերի 19ին ընթերցուել էր Կովկասի փոխարքայ Նիկոլայ Ռոմանովի հրամանը՝ աշխատել քրդերին գրաւել ռուսների կողմը (ՀԱԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 7, թ. 22 շրջ.)։ Զօրավարը վկայում է, որ այդ նպատակի համար գործուղուել էր իշխան Շախովսկին, որը եղել էր Դամասկոսի նախկին ռուսական հիւպատոսը (ՀԱԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 7, թ. 35)։
[86] Տե՛ս՝ Khadjara Verdieva, “Pervaya Mirovayja Voyna I Bezentsy-Musulmany”, *IRS-Heritage, Mejdunarodniy Azerbaydjanskiy Jurnal*, Moskva, 2010, N 2 (44), էջ 30, http://irs-az.com/pdf/127719 993993066 5858.pdf, (Ա. Համաշխարհային Պատերազմը եւ մահմեդական փախստականները, ... միջազգային ադրբեջանական ամսագիր)։
[87] Նոյն, էջ 29։ Հարկ ենք համարում նշել, որ մեր կողմից յիշատակած ադրբեջանական ամսագրի անգլերէն տարբերակում Վերդիեւայի յօդուածը բացակայում էր (http://irs-az.com/new/en/ archive):
[88] Ս. Ցարուբիւնեանի զեկուցումը տե՛ս՝ ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 383, թ. 13-17։
[89] ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 115, թ. 66-70։ Բնագիր, ձեռագիր։
[90] Փաստաթուղթը վերնագրուած է՝ «Ցովսէփ Պետրոսեան Փիլոսեան։ Արդ[ո]ւին ք[ա]ղ[ա]քի բնակիչ, հայ կաթոլիկ, 47 տարեկան»։
[91] ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 115, թ. 71-73։ Բնագիր, ձեռագիր։
[92] Փաստաթուղթը վերնագրուած է՝ «Ցակոբ Փիլիպոսեան Պետրոսեանց։ Արդ[ո]ւին քաղաքի բնակիչ, հայ կաթոլիկ, 39 տարեկան»։
[93] ՀԱԱ, ֆ, 28, ց. 1, գ. 115, թ. 74-76։ Բնագիր, ձեռագիր։
[94] Փաստաթուղթը վերնագրուած է՝ «Մատթէոս Պետրոսեան Փուչիանց։ Արդ[ո]ւին քաղաքի բնակիչ, հայ կաթոլիկ, 45 տարեկան»։
[95] ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 115, թ. 77-78։ Բնագիր, ձեռագիր։
[96] ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 115, թ. 79-82։ Բնագիր, ձեռագիր։
[97] Կովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերութիւնը (ԿՀԲԸ) հիմնուել է 1881 Նոյեմբերի 15ին, Թիֆլիսում, բժիշկ Բ. Նաւասարդեանի նախաձեռնութեամբ, 1877-1878ի ռուս-թուրքական պատերազմի հետեւանքով Կովկաս գաղթած արեւմտահայերին օգնելու նպատակով։ Ընկերութիւնը պէտք է լուսաւորութիւն տարածէր եւ նիւթապէս օգնէր Կովկասի եւ Արեւմտեան Հայաստանի հայութեանը։ ԿՀԲԸն նիւթական օգնութիւն է ցոյց տուել հայ գրողներին, հրապարակախօսներին, նկարիչներին, երաժիշտներին եւ այլոց։ Թոշակ է տրամադրել Ռուսաստանի եւ Եւրոպայի տարբեր ԲՈՒՀերում, Ներսիսեան Դպրոցում եւ Գէորգեան Ճեմարանում սովորող հայ ուսանողներին։ Ընկերութիւնը պահում էր 140 դպրոց, հրատարակում հայերէն գրքեր, որոնց թւում՝ անվճար դասագրքեր։ Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի տարիներին եւ դրանից յետոյ օգնել է հայ փախստականներին եւ գաղթականներին, բացել դպրոցներ, որբանոցներ, հիւանդանոցներ եւ ապաստարաններ։ Միջոցներ է հայթայթել հայ ռազմագերիներին օգնելու համար։ 1916ին հրատարակել է Համբաւաբեր շաբաթաթերթը։

Վրաստանում խորհրդային կարգեր հաստատուելուց յետոյ, 1921 Մարտի 2ին ԿՀԲԸն դադարեցրել է գործունէութիւնը։

[98] Խաչատուր Կարճիկեան (1882-1918), հայ քաղաքական, պետական գործիչ, ՀՅԴ անդամ։ 1914-1916՝ հայ կամաւորական շարժման կազմակերպիչներից։ 1917ի փետրուարեան յեղափոխութիւնից յետոյ Արեւմտեան Հայաստանի գեներալ-կոմիսարութեան կոմիսարի քաղաքացիական հարցերի գծով օգնական Եակով Զաւրիեւի (Յակոբ Զաւրիեան) խորհրդական, Հայոց Ազգային Խորհրդի անդամ։ Անդրկովկասեան Կոմիսարիատում զբաղեցրել է ֆինանսների նախարարի պաշտօնը (1917 Նոյեմբեր)։ 1918 Յունիսին նշանակուել է ՀՀ Ֆինանսների, իսկ Հոկտեմբերին՝ Հանրային Խնամատարութեան նախարար։ Սպանուել է 1918 Նոյեմբերին։

[99] ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 117, թ. 25-30։ Բնագիր, ձեռագիր։

[100] Փախստականներին եւ կամաւորներին օգնութիւն կազմակերպելու նպատակով, ԿՀԲԸն 1914 Սեպտեմբերի 14ին Թիֆլիսում կայացած համագումարում ընտրում է Հայկական Կենտրոնական Կոմիտէից բաղկացած 24 անդամ։ Կոմիտէի անդամներն էին՝ Վրաստանի եւ Իմերէթիի թեմի առաջնորդ Մեսրոպ Մագիստրոս եպիսկոպոս Տէր-Մովսիսեանը (պատուաւոր նախագահ), Սամսոն Յարութիւնեանը (նախագահ), Ալեքսանդր Խատիսեանը, Յովսէփ Խունունցը, Ա. Մելիք-Ազարեանը եւ ուրիշներ։ Ռուսական իշխանութիւնների կողմից պաշտօնապէս ճանաչուել է 1915 Օգոստոսի 30ին եւ ներկայացուցիչ ունէր Ներքին Գործերի Նախարարութիւնում՝ յանձին պետական դումայի անդամ Մ. Աճեմեանի։

[101] Սամսոն Ստեփանի Յարութիւնեան (1875-1941), իրաւաբան, հասարակական-քաղաքական գործիչ, ԿՀԲԸի նախագահ, Հայ Ժողովրդական Կուսակցութեան ղեկավարնե-րից, 1918-1919 ՀՀ Արդարադատութեան նախարար։

[102] ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 115, թ. 12-13։ Բնագիր, ձեռագիր։

[103] Ալեքսէյ Դմիտրիի Պոդգուրսկի (1862-19??), ռուսական բանակի գեներալ-մայոր, 1910 Հոկտեմբերի 5ից մինչեւ 1912 Յուլիսի 13ը Բաթում Նահանգի զինուորական նահանգապետի օգնական (տեղակալ), ապա Կարսի Մարզի զինուորական նահանգապետ։ 1916 Մարտի 30ից՝ Կովկասեան Ա. Գումակային Բրիգադի հրամանատար։

[104] Բաքուի Մահմեդական Բարեգործական Ընկերութիւնը (ԲՄԲԸ) հիմնուել է 1905ին եւ իր հիմնական գործունէութեան շրջանակները եղել են աղքատ մահմեդականների օգնութեան կազմակերպումը։ Ընկերութեան նախագահն էր Գ. Զ. Թաղիեւը։

[105] Խոսրով բէկ Սուլթանով (1879-1947), մահմեդական քաղաքական գործիչ, մասնագիտութեամբ բժիշկ։ 1917ին անդամակցել է «Մուսաւատ», իսկ 1918ին՝ «Իթթիհատ» կուսակցութիւններին։ 1918ի սկզբին՝ Անդրկովկասեան Սէյմի անդամ, 1918 Մայիսից մինչեւ Յունիս եղել է Ադրբեջանի Զինուորական, իսկ Յունիս-Յուլիս ամիսներին Հողագործութեան նախարար։ Նա եւ իր երկու եղբայրները՝ Սուլթանը եւ Իսքանդէրը, յայտնի էին հակահայ հայեացքներով։ Գլխաւորել է ԲՄԲԸն։ 1919 Յունուարի 15ին ադրբեջանական կառավարութիւնը նրան նշանակում է Ղարաբաղի եւ Զանգեզուրի ժամանակաւոր գեներալ-նահանգապետ։ Նա այդ պաշտօնը վարել է մինչեւ 1920 Մայիս։ 1920 Մարտի 22ի լոյս 23ի գիշերը կազմակերպել է Շուշիի հայկական թաղամասի բնակչութեան զանգուածային ջարդը, որի հետեւանքով զոհւում է 30,000 հայ։ Բաքուում խորհրդային իշխանութիւն հաստատուելուց յետոյ, նա իրեն յայտարարել է «Ղարաբաղի Յեղկոմի Նախագահ»։ Խորհրդային իշխանութիւնների կողմից ձերբակալուել, ապա Ադրբեջանի Յեղկոմի նախագահ Նարիման Նարիմանովի միջնորդութեամբ ազատուել եւ հեռացել է Պարսկաստան։

[106] Նիկոլայ Նիկոլայի Բարաթով (Բարաթաշվիլի) (1865-1932), Ա. Համաշխարհային Պատերազմի նախօրեակին եւ սկզբնական ընթացքում Կովկասեան Ա. Կազակային Դիւիզիայի պետ։ 1915 Հոկտեմբերից՝ Պարսկաստանում գործող Առանձին Ռազմարշաւային Կորպուսի հրամանատար։ 1916 Ապրիլի 28ին կորպուսը վերանուանւում է Կով-

կասեան Հեծելազօրային Կորպուս, իսկ 1917 *Փետրուարից՝ Կովկասեան Ա. Հեծելազօրային Կորպուս։* 1917 *Մարտի* 24*ից Կովկասեան (ռուս-թուրքական) ռազմաճակատի մատակարարման գլխաւոր պետ եւ Կովկասեան Ռազմական Օկրուգի գլխաւոր պետ։* 1917 *Մայիսի* 25*ին նշանակուել է Կովկասեան Ե. Բանակային Կորպուսի հրամանատար, որը* 1917 *Ապրիլի* 7*ին ուղարկւում է Պարսկաստան։ Հոկտեմբերեան յեղաշրջումից յետոյ ընակութիւն է հաստատել Հնդկաստանում, ապա միացել Սպիտակ շարժմանը։* 1918*ից՝ գեներալ Ա. Ի. Դենիկինի Կամաւորական Բանակի եւ Ռուսաստանի հարաւի զինուած ուժերի ներկայացուցիչը Թիֆլիսում։* 1919 *Սեպտեմբերի* 13*ի մահափորձի հետեւանքով կորցնում է ոտքը։* 1920 *Մարտ-Ապրիլ ամիսներին Ռուսաստանի հարաւային կառավարութիւնում զբաղեցրել է Արտաքին Գործողութիւնների Նախարարութեան կառավարչի պաշտօնը։ Վտարանդիութեան ժամանակ,* 1927*ին, Փարիզում զբաղեցրել է «Ռուս Հաշմանդամների Համար» կոմիտէի գլխաւոր վարչութեան պետի, ապա՝ Ռուս Հաշմանդամների Արտասահմանեան Միութեան նախագահի պաշտօնները։ Եղել է* Ruskii Invalid (*Ռուս հաշմանդամ*) *թերթի գլխաւոր խմբագիրը։*

[107] *ՀԱԱ, ֆ.* 28, *ց.* 1, *գ.* 383, *թ.* 7։ *Բնագիր, ձեռագիր։*

THE KILLINGS AND LOOTINGS THAT THE ARMENIAN POPULATION IN THE BATUM REGION FACED DURING THE FIRST MONTHS OF WWI, AUTUMN 1914 (DOCUMENTS)

(Summary)

RUBEN SAHAKYAN
rubensahakyan58@gmail.com

For a long time historians believed that the genocide perpetrated against the Armenians during WWI took place in 1915. Research conducted in the last few decades, however, proves that the massacre of the Armenians started at the dawn of WWI both in Western Armenia and in other Armenian settlements of Asia Minor as well as in Eastern Armenia.

War broke out between the Ottoman and Russian armies on October 16-17, 1914. Soon after, the 3rd Ottoman army invaded the Armenian Kars District and Batum region, which were under Russian rule, and looted and killed the Greek, Armenian and, to a certain extent, Russian population. The Turkish invasion coincided with the massive uprising of the Muslim population of the area. Documents provide ample evidence that the *Teshkilate Mahsusa,* the Special Organizations of the Ottoman army, replenished by the local Muslim population, committed ethnic cleansing by eradicating the Armenians of these areas.

After regaining control of its lost territories, the Russian army investigated the crimes committed. The investigations uncovered evidence about the killings by the *Teshkilate Mahsusa* and the local Muslim population of the Armenians. Russian courts conducted hearings and registered eye-witness accounts of Armenian survivors as well as Muslims.

The Armenian Philanthropic Society of the Caucasus conducted its own investigation too. Its delegate, Khachadour Gardjigian, visited several areas, met with Armenian survivors, filed accounts of Turkish atrocities and presented a report.

In this article Ruben Sahakyan highlights various aspects of the first Turkish atrocities committed in the southernmost regions of Tsarist Russia, based on diverse eye-witness accounts, documents and researchers. The author argues that these massacres committed during the early stage of WWI, specifically during November-December 1914, were intentionally planned against the Russian Armenians. Sahakyan suggests that these were to be a dress rehearsal of the forthcoming extensive massacres and genocide of the Armenians living under Ottoman rule in Western Armenia and other parts of Asia Minor.